

АРХЕОЛОГІЧНЕ ВИВЧЕННЯ КИЇВА ТА КИЇВЩИНИ ЗА ОСТАННІ 10 РОКІВ.

Археологічне вивчення території України займає поважне місце в історії розвитку української науки. Багатство пам'яток з історії матеріальної культури, яким особливо відзначається Україна на всій території Східної Європи, здавна притягала увагу до себе спочатку аматорів старовини, а пізніше і дослідників.

За царських часів завдяки централізаторській політиці уряду чимало дуже цінних експонатів, що здобувалися шляхом розкопів чи розшуків, потрапляли в центральні столичні музеї, які мали великі економічні можливості для їх придбання. Таким чином зараз чимало цінних пам'яток матеріальної культури, надзвичайно важливих джерел для вивчення археологічного минулого України, опинилися за її межами і тому з'являються мало приступними для студіювання їх та видання. Існування наукових центрів в столичних містах сприяло також закріпленню за ними певного напрямку та пріоритету в розвитку студій пам'яток матеріальної культури, видання їх то що. Це все утворювало надзвичайно важкі умови для розвитку української археології, яка мусила ставати на ноги в більшості тільки через допомогу меценатів, які мали значні економічні ресурси.

Революція 1917 р. скинула царській устрій; відкрила нові широкі обрії для розвитку української науки на користь трудових мас. Впало значіння централізаторської політики царського уряду. Почалась велика організаційна робота. Україна поволі починає вкриватися низкою музеїв, куди збирають старовину. Поволі ці нові установи стають під відповідний догляд центральних наукових установ. Все це свідчить про великий рух на місцях що до збирання старовини та її вивчення. Не можна звичайно не згадати того, що чимало пам'яток матеріальної культури загинуло, але багато вдалося врятувати. Уряд та виконкоми почали відпускати гроші на розшуки, розкопи, на утримання музеїв. За останні три роки 1925—27 особливо в студіях археологічних стало значне оживлення в продовженні археологічного вивчення території України. Тепер вже археологічні розшуки, розкопи, досліді ступили на широкий шлях: вони провадяться в різних місцях України, де для цього є відповідні умови та можливості.

Київ, в якому скупчені головні наукові археологічні сили, та Київщина взагалі з її винятковими пам'ятками звичайно в історії цих дослідів займає визначне місце. Відкриття *В. Хвойкою* палеолітичної стації у Києві на Кирилівській вул. в 1893 р.¹⁾, Трипільської культури в 1896 р., досліді *В. Антоновича*, потім *М. Біляшівського* та низки інших дослідників на території Києва та Київщини виявили давність оселення тут людини, значіння її території в давніші часи та багатство тут пам'яток матеріальної культури з різних її доб існування, але не докінчено було обслідування. Ще для археологічного вивчен-

¹⁾ Труды XI З'їзду, т. I, ст. В. Хвойки «Каменный век».

ня Київ та Київщини багато треба зробити. Справедливо акад. М. Грушевський в 1926 р. відзначив кончу потребу «зібрати як-найбільший матеріал до історії найстаршого заселення київського вузла, по обох боках Дніпра і Десни і далі на південь нижче Києва»¹⁾, прослідкувати та вивчити як найкраще відносини культур київської околиці до аналогічних краще відомих чорноморських побереж, культур дунайських та балканських—«вияснити найближчі споріднення з ними і тоді сконстатувати, з яким опізненням, більшим чи меншим вони захоплювали в сферу своїх впливів наші краї взагалі і Київську околицю зокрема». Такий напрям вивчення київської околиці виявився також в розшуках та розкопах на зазначеній території.

Далі ми більш докладно на цьому спинимося, а тепер зазначимо, що досліді на Київщині відбивали на собі також течії загального напрямку студій. Тут найбільша увага купчилася біля вивчення Трипільської культури. Трипільська комісія у Києві виявила в цьому відношенню енергійну діяльність. Розкопи М. Болтенка Усатівської культури²⁾, розкопи В. Козловської³⁾ на Київщині та Уманщині, П. Курінного на Уманщині та Бердичивщині, з низкою цікавих знахідок, важливих для вивчення, М. Макаренка на Київщині та Остерщині⁴⁾ М. Рудинського на Поділлі⁵⁾ виявили чимало нового матеріалу для вивчення Трипільської культури. Крім дослідів в галузі Трипільської культури, продовжується вивчення металових культур, потім слов'янських часів. Тут зазначимо важливі по наслідках розкопи сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернигівщині, що їх перевів завідувач археологічним відділом чернігівського музею П. Смоличев. Матеріал розкопів дуже цінний і очевидно дасть нові данні в справі з'ясування так званого «варязького питання»⁶⁾. Вивчаються також пізніші доби матеріальної культури.

Характер вивчення матеріальної культури був подвійний. Шляхом розшуків та розкопів здобувалися джерела археологічні, потім провадилися студії над низкою питань, ще неповні висвітлених. Темп та розвиток археологічного вивчення залежав від економічних можливостей. Почав він розвиватися з 1925 р.

При цих умовах почало розгортатися археологічне вивчення Києва та Київщини. Тепер в 1927 р. можна сказати, що вже воно торкається хронологічно різних діб. Поки що ми вже маємо початок студій. Територія їх це південна частина сучасної київської округи—райони Трипілья, Ржищева на правому березі Дніпра, район Баришполя по річках колишньої Альти та допливів Трубежа на лівому березі Дніпра. Крім цього вивчалася Остерщина по Десні. Провадилося археологічне вивчення самого Києва та його околиць.

Короткий огляд будемо вести в хронологічному порядку; його почнемо з інформації про наслідки подорожі в с. Тулинці Ржищевського району в 1926 р. Тут в ур. «Старий Курінь» констатували знахідки мамутичх кісток, рогів *bos'a prisqus'a*, зубів з лівої горішньої шелепи копального коня. Знайдено крім цього уламки кременя, з них один як би в вигляді одбійника. Коли ми додамо ще, що в Ржищівському районі не раз констатували знахідки подібних тварин сучасників кінця льодової доби, то знахідки в с. Тулинці мають інтерес і потребують дальших спостережень в цій території⁷⁾.

¹⁾ Акад. М. Грушевський, «Порайоне історичне дослідження України і обслукування Київського узла». Зб. «Київ та його околиця». К. 1926, стр. 6.

²⁾ «Вісник Одеської Комісії Краєзнавства», ч. I (Од. 1924 р.), ст. 12—13, № 2—3 Од. 1925, ст. М. Болтенка.

³⁾ В. Козловська, «Керамика культури А» («Трип. Збірник»), в. I, ст. 140 (К. 1926).

⁴⁾ Див. «Коротке звітлення Археол. Ком.» за 1925 та 1926 р.

⁵⁾ «Коротке звітлення за р. 1926» стор. 123, ст. М. Рудинського.

⁶⁾ «Україна», 1926, № 1, ст. 179—180.

⁷⁾ «Коротке звітлення за 1926 р.», ст. 39, ст. В. Козловської.

В галузі неоліту зазначимо знахідки в Києві решток неолітичної стації, яку поспував значно зсув ґрунтів. Тут пощастило знайти черепки, де-які з них з орнаментом в вигляді витиснутих рисок, випуклин, шматки upio кістки тварин та риби (щуки). Рештки неолітичних стацій константовано по берегах Десни нижче Остра, на нижчій течії річки Остра, в Баришпільському районі, в районі між Ржищевом та Ходоровим¹⁾. Більш багаті досліді енеолітичних культур. Вони констатовані на Остерщині, в Баришпільському районі, в Ржищевському районі²⁾. З енеолітичних культур більш докладної уваги потребують Трипільська культура та культура корчених.

В галузі Трипільської культури розкопи переводилися в 4 місцях на південь від Києва біля с. Халеп'є, в с. Варем'є, біля с. Баликів, потім на Остерщині біля с. Евминки. Хоча на південь від Києва в позначених місцевостях вже раніш переводив розкопи *В. В. Хвойко*, все-ж вони притягнули увагу археологів для додаткових спостережень над цією культурою. Біля с. Халеп'я знайшли відомий тип Трипільської культури з звичайним інвентарем—печиною, фрагментами посуду, кістками різних тварин, зернотерками, фрагментами фігурок то що. Найбільш видатні керамічні знахідки³⁾. Інший характер мають знахідки в розкопах в с. Верем'я. Тут знайдено кераміку, що рясно вимережана глибоко врізаним в глину орнаментом, мальованого посуду мало. Знахідки мають аналогічний характер до знахідок культури *А. В. В. Хвойки* в 1896 р.⁴⁾.

Цілком окремий характер виявили розкопи біля с. Баликів за 7 в. від м. Ржищева на південь. Тут на кручі над самою Дніпровою долиною знайшли під час розкопів купи з черепашок upio, невелику кількість рибячих кісток, луски, кісток тварин, іноді знаходили шматки вугілля та печини. Серед знайденого посуду є лише невеликий відсоток мальованої кераміки. Можливо, що тут були тимчасові наземні оселі, напр., типу курінів, сліди яких понищила оранка та вода. Коли так, то це нова невідома ще форма виявлення Трипільської культури⁵⁾. Нагадаємо, що біля с. Баликів в іншому місці *В. В. Хвойка* копав землянки Трипільської культури в 1901 р., але кераміка розкопів 1926 р. біля Баликів та характер пам'ятки цілком одмінний.

Новий також матеріал дають розкопи біля с. Евминки в 1925—1926 р. на південь від м. Остра, хоча тут раніш також були виявлені окремі знахідки. Тут пам'ятка була значно поруйнована. Точків не констатовано. Кераміку можна поділити на 2 групи. До одної можна віднести чимало черепків т. зв. Деснянського енеоліту з темної глини, з домішками кварцю, з нерівною поверхнею, різноманітним орнаментом лінійним, шнуровим то що. Друга група складається з типової Трипільської кераміки мальованої культури *В. 6)*.

Розкопи біля Евминки дали можливість констатувати друге місце Трипільської культури на Лівобережжі, цілком досліджене. Перше констатував біля с. Лукашів на Переяславщині *Вадим Щербаківський*, опубліковавши свої спостереження в 1923 році⁷⁾.

Дослідження цієї культури дало, як ми вже зазначали цікаві знахідки далі на захід від Дніпра.

Менше провадилися досліді другої енеолітичної культури—культури корчених кістяків, що поширена була не тільки на Україні, але й в західній Європі

¹⁾ «Коротке звідомлення за 1925 р.», ст. 65, за 1926 р., ст. 49, а також речі Остерського музею та Баришпільського музею.

²⁾ Ibid.

³⁾ «Кор. звід. за 1925», ст. 33—48, ст. М. Макаренка.

⁴⁾ Ibid., ст. 51—53, ст. В. Козловської.

⁵⁾ «Коротке звідомлення за 1926», ст. 40, ст. В. Козловської.

⁶⁾ Ibid., за 1925, ст. 62; ст. М. Макаренка, 1926, ст. 84.

⁷⁾ В. Щербаківський, «Мальована неолітична кераміка на Полтавщині». Прага, 1923.

і яку М. Ростовцев ув'язує з Кубанськими краями¹⁾. Ми тільки тут подамо відомості про результати розкопів на х. Гороб'івка за 8 в. на півн.-схід від м. Баришполя. В насипу могили на глибині 0,83 см. знайшли корчений кістяк з посудом з втиснутим кутковим орнаментом. Основний похорон глибше (на глибині 1,77 м.) був подвійний—кістяк чоловіка на спині, біля правого лікта плесковатий кремінний ніж та кістяк жінки, який менше зберігся; коло місця, де був лівий висок, знайшли срібне кільце. В насипу могили зустрілися шматки черепашки цпію. Цікавий матеріал що до напластування похоронів потребує ще дальших дослідів цього району, щоб вивчити культуру її носіїв²⁾.

Крім енеолітичних культур переводилося вивчення пізніших металевих культур.

Зазначимо тут наслідки розшуків біля с. Терехтемирова, де познаходили характерні речі для бронзової доби—бронзові речі, вістря, сережки, шпильки, фрагменти типового для цих часів посуду—все більш-менш відомі речі з інших вже місць³⁾.

Далеко більш цікавий та визначний матеріал для вивчення металевих культур дали розкопи 16 могил біля с. Сеньківка в 7 в. на півн.-схід від Кучакова в Баришпільському районі в 1926—27 р.р.

Територія біля колишнього доплива Трубежа заховала серед лісу великий могильник, розкинутий певними оазами на підвищенню. На глибині 1—2 м. констатовано були похорони подвійні іноді потрійні, не так часто окремі одинокі поховання. Інвентар складається з бронзових та мідяних речей—шпильок, браслеток, сережок, в де-яких могилах зустрічаються залізні прикраси (платинки то що), шкляні намистники. Одна могила давала інвентар, що зустрічаємо за скитської доби—зеркало, срібна бляшанка з виображенням людського обличчя та інші прикраси. В ногах та іноді біля голови у покійників зустрічався посуд або фрагменти посуду темного кольору, грубого виробу, в більшості без орнаменту.

В могилах знайдено все довгоголові черепи. Дослідник, який переводив розкопи, перевів також вирізку окремого жіночого похорону з речами при йому. Ця вирізка перевезена і зараз її можна бачити в Археологічному відділі Історичного Музею ім. Шевченка у Києві. Зараз передчасно остаточно казати, що до населення, яке було носіями цієї культури, можна зазначити лише, що воно жило на початку залізної доби, було можливо якесь місцеве і мало торговельні зв'язки з греками, про що свідчать де-які прикраси. Оскільки всі ці знахідки дають цікавий матеріал, досліді ще тут мають продовжуватися⁴⁾.

З пізніших від металевих культур продовжувалося вивчення території Києва та Київщини за слов'янських часів. В Баришпільському районі констатована низка селищ та городищ біля Альти та Трубежа, які майже не були відомі до цього часу⁵⁾. Вони мають велике значіння для вивчення заселення Переяславщини за князівських часів. На північ від Києва біля Поштової Віти перводилися розкопи могильника біля городища. Інвентар виявив тут слов'янське поховання XI—XII ст.⁶⁾.

Чимало окремих знахідок—посуду, шиферних виробів, виробів з рогу то-що знайдено у Києві в різних місцях на Рейтарській, Великій Житомирській вул., на Аскольдовій могилі під час догляду за комунальними роботами. Подібні речі знаходилися під час розкопів 1925 р. в садбі Софії будови піз-

¹⁾ М. Ростовцев, «Елиство и иранство на Юге России», 1918, ст. 8—25.

²⁾ «Коротке звітлення за 1925», ст. 72—73.

³⁾ Ibidem, ст. 100—1.

⁴⁾ «Коротке звітлення за 1926», ст. 48 та інформації В. Козловської.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ «Наук. Збірник за 1924 р.», стор. 24.

нішого часу; в 1926—27 р.р. провадилися розкопи в садибі б. Трубецького, частину якої в 1910 р. розкопав Милеев¹⁾). Наслідки розкопів доповнюють матеріал, який був уривково відомий з розкопів Милеева—похорони князівських часів, знахідки пізніших козацьких часів то що.

Доповнюючий цікавий матеріал дали розкопи проф. В. Г. Ляскоронського в 1927 р. біля Золотої Брами для вивчення часу та характеру збудовання, бо попередник—Покришкин, не так докладно це освітив. Підчас розкопів біля Золотої Брами знайдена була траншея (Покришкина), її пройдено на глибину 5 метрів. Констатовано уламки фресок з визерунками, уламки голосників, знайдено залізні речі, черепки посуду, а також констатовано кам'яне спорудження, яке було за основу під фундаменти стінки Золотої Брами.

Також доповняючий матеріал дали розкопи в Церковщині, де раніш переводив розкопи Лашкар'єв²⁾).

З пізніших від князівських часів переводилися досліди найбільше з історії матеріальної культури XVII—XVIII ст. Чимало матеріалу дали у Баришполі дослідження городка, потім у Києві розкопи в садибі Софії та садиби б. Трубецького.

Всю цю роботу—розшуки та розкопи—на Київщині та в Києві переводили в більшості окремі дослідники, іноді комісії. Так розкопи в садибі Софії переводила комісія в складі *К. М. Антонович*, проф. *В. Г. Ляскоронського*, *В. Є. Козловської*, *П. П. Курінного* та інших. В числі окремих дослідників одначимо розкопи проф. *Макаренка* біля Евминки на Остерщині та біля Халеп'я проф. *В. Ляскоронського* у Києві Золотої Брами та Церковщини разом з *П. П. Курінним*, численні розвідки та розкопи *В. Козловської* біля Поштової Віти, потім в Баришпільському районі, в м. Баришполі, на х. Горобівці, біля с. Сеньківки, в Ржищівському районі, в с. Тулинцях, біля с. Баликів та в с. Верем'ї біля Трипільля, далі ще догляд за комунальними роботами у Києві; потім зазначимо останні розкопи *С. С. Гамченка* в садибі б. Трубецького у Києві. Окремо зазначимо розшуки *М. Рудинського* біля Терехтомирова, *А. Розанова* та *С. Магури* на Остерщині, *Б. Якубського* біля с. Кійлова, *А. Полонського* в Баришпільському районі.

Цим ми можемо закінчити короткий огляд відомостей про археологічні розшуки та розкопи у Києві та на Київщині. З огляду можна бачити, що по революції археологічне вивчення Києва та Київського вузла відновилося. Воно або продовжувало дальше вивчення місць, де вже раніш почалася робота, або йшла новими шляхами. З нових відкриттів зазначимо розкопи проф. *Макаренка* на Остерщині, розкопи *В. Козловської* біля Баликів—обидва місця дали новий матеріал для вивчення Трипільської культури, потім треба відзначити археологічне вивчення (*В. Козловської*) Баришпільського району (с. Сеньківка, Горобівка) та початок вивчення Ржищівського району.

Таким чином Київщина в археологічному відношенню була предметом пильних розкопів та розшуків і дала новий матеріал подібно іншим округам. Напр., Уманщина відкриттям невідомої ще зовсім Білогородської культури завдяки розкопам *П. П. Курінного*, Прилуччина завдяки розкопам *М. Макаренка* відзначилася відкриттям тут полів погребальних урн, то-що. Київщина хоча і здавна була предметом уваги археологів, як бачимо, дала низку нових матеріалів, але все-ж ще лишається багато роботи для дальшого систематичного збирання матеріалів та вивчення її шляхом розкопів.

Небагато зроблено, навіть можна сказати, дуже мало ще в галузі студій над здобутим матеріалом, старим та новим. Тут студіювалися спеціальні питання та робилися спроби узагальнень.

¹⁾ «Изв. Имп. Археолог. Ком.», 37, ст. 206—210.

²⁾ «Археологическая летопись», «Кіевск. Старина», 1899, червень, ст. 174—175.

З спеціальних питань зазначимо розвідку В. Козловської «Кераміка культури А», надруковану в «Трипільському збірникові» в I, на яку звернули увагу за кордоном.

Студія укладена на підставі нових та старих матеріалів і є цікава спроба окреслити характерні риси кераміки культури А. Дослідниця гадає, що культуру А потрібно уважати за пізнішу від культури В¹⁾.

Кілька розвідок маємо по вивченню князівських часів. Зазначимо тут тої саме дослідниці розвітку «Археологічні пам'ятки коло с. Поштова Віта на Київщині»²⁾, в якій подаються наслідки розкопів могильника біля городища коло Поштової Віти. Дає також матеріал для вивчення Київщини друга розвідка позначеного автора «Таврований посуд слов'янської доби»³⁾.

Кілька розвідок для вивчення давнього Києва дав збірник «Київ та його околиця в історії та пам'ятках». Тут зазначимо цікаву розвідку ак. Павла Тутківського «Передісторична природа Києва» за чвертинного періоду. Низку важливих питань для дальшого вивчення Київського вузла ставить в своїй статті «Порайонне історичне дослідження України і осблідуння Київського узла» акад. М. Грушевський, на де-яких з них ми вже вище спинилися. З інших статей зазначимо розвідку Іп. Моргілевського «Київська Софія в світлі нових спостережень». Крім цих розвідок в «Наук. збірнику» надрукована була ст. Л. Добровольського «Київські укріплення і Золота Брама». В своїй розвідці «Римські монети, які знайдено на території м. Києва», проф. Ляскоронський вистудіювавши відомі скарби римських монет та окремі знахідки, приходить до висновку, що знайдені на території Києва римські монети свідчать про зносини з римським світом в II та III столітті наші ери. Розвідка ця вийшла в збірнику «Український Музей» в. I.

До загальних розвідок відноситься книжка проф. В. Данилевича «Археологічна винувщина Київщини» (К. 1925). Автор на підставі відомого старого та нового матеріалу та новітших поглядів в археологічній літературі подає відомості про життя людини та матеріальну культуру від давніших часів кінчаючи князівською добою. Зазначимо особливу увагу автора до металевих культур, спостереження над Трипільською культурою та слов'янською. При дальших дослідах з історії матеріальної культури Київщини доведеться завжди мати на увазі цю працю проф. Данилевича⁴⁾.

¹⁾ «Трипільський збірник», К., 1925, ст. 146, 157.

²⁾ «Наук. Зб. Істор. Секції за 1924 р.», ст. 24—9.

³⁾ «Наук. Збірник» за 1926 р., ст. 7.

⁴⁾ В числі ширших узагальнень треба відзначити спроби цих узагальнень в книжці проф. Ю. В. Готьє «Очерки материальной культуры Восточной Европы до основания русского государства» (Лгр. 1925). Автор праці побірник ідей акад. М. І. Ростовцева. Провідна гадка праці книжки Готьє «Ех oriente lux». Більше уваги присвячено металевим добам, далеко-менше палеоліту та неоліту. В книжці, на жаль, не відзначив автор досягнень української археології і не всі відомості звідціль використав. Проф. Ю. Готьє дає стару схему російської археології, до якої, як відомо, відносили досягнення української археології, як частину російської археологічної науки. Зараз по революції 1917 р. вже ця стара схема відпала.

В книжці з мало освітлених питань відзначимо український неоліт, трипільську культуру, культуру корчених. Зауваження можна зробити з приводу поглядів автора на розвиток пізніших культур. Де-які зауваження що до культури грецької на Україні зробив вже А. Кацевалов («Червоний Шлях» 1926, кн. I, ст. 266—8). На ст. 33 подав автор неточну інформацію про знахідку третьої палеолітичної стації у Києві. Такої стації не було знайдено. Отже тому в книжці проф. Ю. Готьє в частинах, які торкаються освітлення археологічної минувшини України та окремо що до Києва та Київщини читач зустрічає неповноту та низку дискусійних поглядів.

Недавно вийшла книжка «Антропологія» (1927—1928 р.) збірка студій Кабінету Антропології та Етнології ім. Ф. К. Вовка (при Укр. Ак. Наук). В цій книжці є цікава, недокінчена розвідка Ф. К. Вовка з галузі трипільської культури. Не можна тільки погодитися з твердженнями автора передмови М. Я. Рудинського що до

З роботи товариств зазначимо працю Археологічної секції Укр. Наукового Т-ва потім Української Академії Наук, яка розпочала підготовчу роботу для укладання археологічної мапи Київщини поруч з мапами інших районів. Далі чималу участь в організації та переведенню розкопів виявив Археологічний Комітет при УАН; в цьому році почала організувати дослідки київська інспектура пам'яток старовини.

Окремо потрібно відзначити діяльність районної комісії по вивченню Києва та Правобережжя за головуванням ак. *М. Грушевського*. Потім зазначимо з праць, які правда стосуються історії за пізніших часів—книжку керуючого зазначеною комісією *В. І. Щербини* «Нові студії з історії Києва».

Кінчаючи цим загальний короткий свій огляд ми маємо зазначити, що дальший розвиток успішного вивчення Києва та Київської околиці може піти при дальшому покращанню економічних умов. Тоді може бути продовжено далі і докінчено вивчення низки проблем, які поставили перед дослідниками відомі вже пам'ятники матеріальної культури. Передбачається утворення Інституту Матеріальної Культури.

Крім цього чимало дальшому розвитку археологічних студій буде сприяти здійснення мрії де-яких київських археологів про утворення окремого Археологічного Музею у Києві. Будемо сподіватися, що в дальшому ця мрія буде здійснена і в Києві, культурному центрі УСРР, буде існувати Археологічний Музей всеоюзного значіння, бо археологічні пам'ятки київських археологічних збірок справді мають визначне значіння в історії матеріальної культури східної Європи.

При існуванні Інституту Матеріальної Культури та Археологічного Музею в дальшому можна сподіватися дальших успішних дослідів київської околиці та взагалі низки дослідів з історії матеріальної культури на Україні.

Микола Ткаченко.

оцінки археологічної діяльності акад. *М. Біляшівського* та *В. Хвойки*. Праця цих працівників вже досить відзначена в розвиткові української археології і обидва вони займають поважне місце в історії української археології. Тому не можна казати про недооцінку діяльності ак. *М. Т. Біляшівського* та робити спроби зменшити значіння діяльності *В. В. Хвойки*, як це робить автор («Антропологія», ст. 3 (прим. 1) і 4).

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ ЗА ОСТАННІХ 10 РОКІВ.

Під селянським питанням треба розуміти весь той комплекс соціально-економічних і політично-правових домагань, що їх ставили широкі маси сільського населення перед владущими верствами, для забезпечення нормальних умов свого існування, а також увесь той процес невпинної, систематичної боротьби за реалізацію тих домагань. На Україні лише на протязі останніх двох століть селянство де-далі то все більше починає виявляти великий інтерес не тільки до економічного, а й до політичного життя країни. Таке піднесення селянської свідомості і активності не було чимсь випадковим, несподіваним. Селянство, як певна соціальна верства, повсякчас перебувало на Україні під гнітом пануючих верств, завжди було для них за об'єкт для експлоатацій й визиску. Майже до самої революції 1917 року селянська робоча маса була власне тільки ґрунтом, на якому буйним цвітом зростав добробут спочатку дворянина-кріпосника, а далі, зі зміною економічних умов, і буржуазії, що зростала й зміцнювалась у зв'язку з розвитком торговельного й промислового капіталу на Україні. З 1880-х р.р. збільшується й експлоатація селянства, енергійніше відбувається наступ торговельного й промислового капіталу на добробут селянина.

Ще в середині XIX століття селянство України було в скрутному стані. В результаті спостерігаємо в низці українських губернь селянське незадоволення, яке подекуди, як от на Київщині, досягло кульмінаційної точки, обернувшись на селянські хвилювання, що охопили трохи чи не губерню (т. звана Київська Козаччина). Аналогічні селянські вибухи на економічно-аграрному ґрунті, хоча і в менших розмірах, відбувалися по інших губернях України: на Поділлі, Волині, Чернігівщині то-що. Російський уряд, щоб запобігти лихові, вдається до профілактичних заходів, до реформ. Під тиском фінансових труднощів і систематичних селянських заворушень, він примушений був звільнити селян. Та проте економічний стан селянства від цього не поліпшав. Навпаки, селянська проблема тільки починає підноситись на весь свій зріст. Тяжкий економічний стан селянства стає загрозою в пануванні всевладного дворянства і буржуазії. А що селянські маси на Україні тай взагалі в Росії після реформи справді потрапили ще в тяжчі умови, аніж вони перед цим перебували, тому були причиною самі форми переведення так званої «великої» реформи. Річ у тім, що в багатьох губернях України, селяни в наслідок реформи звільнилися не тільки від неволі, але подекуди й від землі, тому що чимало селян одержало після реформи менші наділи, аніж вони мали перед тим. Чималу масу селянства отже обезземелено. Навіть більше: селян примусили ще й платити викуп за ту землю, що залишилася в їхньому володінні, і то за цінами значно вищими за її реальну вартість.

В наслідок цієї реформи, «звільнений» від панщини селянин вийшов із рук реформаторів економічно знесиленим і прив'язаним до свого, часто переполовиненого, наділу. Ясно, що опинившись у такій земельній скруті,

український селянин ніяк не міг вирватися з пазурів злиднів і нужди. Велика частина селянства з своєї земельної парцели не мала змоги прохарчувати навіть своєї родини, а згодом, наприкінці XIX і на початку XX століття воно зазнає пору глибокого господарського занепаду. Причиною цього було з одного боку обезземелення селянства — особливо незаможних, а почасти й середняцьких його елементів, низький рівень сільсько-господарської техніки, повсякчасні недороди, а звідциля брак засобів до існування і хронічне напівголодне життя, а з другого — зростання капіталізму в сільському господарстві, що з кінцем XIX стол. набуває на Україні все більшої сили, тяжко відбиваючись на дрібніших селянських господарствах, доводячи їх часом до повної руйни. А таких дрібних малоземельних господарств на Україні на початку XX стол. за даними статистики нараховувалося по окремих губерніях від 35,4% до 57,6%¹⁾. Ці числа, отже проречисто говорять про крайню ступінь земельної тісноти, про недостатнє забезпечення селянства землею. Щоб закріпитися на своєму господарстві і бодай утримати його від дальшого розроблення і занепаду, малоземельне селянство на Україні жадібно поривається до землі. Ясна річ, що всі поривання призводять селян до конкуренції, до боротьби за землю не тільки поміж тими хто шукав землі та земельними власниками, але й поміж собою. Вже напередодні 1905 року боротьба за землю, за поширення селянського землеволодіння і селянського землекористування на Україні була за основну вісь, що навколо неї групувалися усі інші моменти господарського та суспільного життя селянина. Це малоземельне селянство жадібно поривалось до землі, а втім набувати землю вдавалось йому дуже рідко. Щоб купити декілька десятин землі чи найняти її за гроші, треба було мати відповідні ресурси, певну кількість власної землі з добре організованим господарством. А всього цього в українського незаможного селянина бракувало. Поширити площу землекористування такий селянин що-найбільше міг тільки через натуральну оренду панської землі, і ось ця відріткова форма оренди, ця найбільш кріпосницька форма використання поміщицьких земельних володінь і пригнічувала якраз малоземельну бідноту, особливо на Лівобережжі. Така оренда панської землі, розуміється, ніяк не могла поліпшити матеріального стану українського селянства. І хоч не скрізь на Україні вона була розповсюджена, а навпаки, в більшості губернь поширена була оренда грошова, та проте від цього мало було користи для малоземельного селянства, бо орендні умови були такі тяжкі, що йому не під силу було орендувати її. Коли-ж селянин і брав землю, то йому доводилося платити поміщикові таку високу орендну плату, що вона забирала навіть велику частину заробітної плати селянина, зменшуючи часом навіть і самі засоби виробництва. Навіть по районах багатих на землю, орендна плата на початку XX ст. на Україні так сильно зросла, що призводила і в них до скорочування засобів виробництва. За даними Маслова, в Херсонській губернії ще наприкінці XIX стол. пересічна орендна плата піднеслася була так високо, що орендар мусив покривати її зі своїх лишків, з попередніх літ, а що їх звичайно не було, то із засобів продукції, цеб то мусив продавати худобу, мертвий реманент то що²⁾. Згодом справа ускладнялася ще більше, бо окрім збільшення орендних цін зменшувалися на Україні і орендні фонди. Отже надії на експлоатацію панських земель у звязку з цим і зовсім щезли. Селянські наділи зі зростанням населення, що далі, то все більше дробилися; дрібне селянське господарство, обтяжене ріжними податками і повинностями, билось в економічних корчах; процес руйнації його довершувався. Величезна кількість зубожілого й збанкроті-

¹⁾ П. Маслов, «Крестьянское движение в России», т. II, вид. 1924 р.

²⁾ П. Маслов, «Аграрный вопрос...» II, с. 11.

лого селянства переходила в категорію наймитів або сільсько-господарського пролетаріату, який заповнює собою всі панські маєтки, заводи, фабрики, копальні та всякі інші капіталістичні підприємства. Та проте лише частина з них знаходила постійну роботу, решта працювала тільки посезонно, здебільшого повертаючися взимку до своїх зруйнованих господарств та напівголодних родин. І, до речі, поверталися такі заробітчани чи батраки здебільшого з порожніми руками, бо величезна конкуренція заробітчан знижувала заробітню платню до мінімуму. Нарешті була й така частина селянства, що й зовсім не знаходила місця для себе в поміщицькій господарстві і таким чином засуджена була на голодування. Все це призводило до суперечностей і до величезного антагонізму українського селянства з одного боку і поміщиків та й селянської буржуазії з другого. Такий економічний стан селянства в великій мірі сприяв розвиткові революційних настроїв на селі, а в момент загострення—й селянським розрухам. Характерно, що українське селянство, перебуваючи в тяжкому економічному стані і виявляючи супроти поміщика величезне незадоволення, хоча й свідоме було своєї сили, а все-ж таки увесь час оглядалося на події в місті. Стихийні виступи його, здебільшого запізнювались, і це дуже підривало революційну силу як міста, так і села. Російський центральний уряд, як і місцева адміністрація все це дуже добре розуміли і цілком спокійно посиляли всі військові сили в район вибухів та жорстоко втихомирювали їх.

Таким чином селянська проблема на Україні аж до 1917 р. так і залишилася нерозв'язана. Суспільно-правовий стан українських селян за останні десятиліття також мало в чому відмінився. Після реформи 60 рр. минулого століття відмінився він на Україні хіба лише в тім, що селян перестали вважати за приватну власність поміщиків, казни та уділів. Ніяких особливих прав селяни не дістали. Вони так і залишилися «тягловим» станом, який виконував і далі різні повинності. А щоб вони не ухилялися від виконання цих повинностей, вони були зобов'язані круговою порукою, а щоб і на далі утримати їх у певній пошані до поміщика, запроваджено інститут земських начальників, наділених судовою владою та широкими адміністративними правами. Участь селянства в місцевім самоврядуванні зведено на нуль, а до політичного життя краю також усякими способами селянство не допускалось. Більше того: починаючи з 90 рр. XIX стол. на Україні навіть кандидатури від селян до місцевих самоврядувань намічали земські начальники, а затверджували губернатори. Мало покращав соціально-економічний і політично-правовий стан селянства і після революції 1905 р. Правда, був момент, після 17 жовтня 1905 р., коли здавалося самодержавна російська влада от-от рухне, коли під натиском революційних сил будуть знесені і всі її атрибути: приватна земельна власність, інститут земських начальників тощо, коли і проскрибована верства населення України—селянство звільниться від різних обмежень, коли воно після довгої боротьби зможе зажити новим вільним життям,—але так тільки здавалося. Хутко українське селянство переконалося, що всі його надії і плани передчасні, що головні моменти соціальної боротьби ще попереду і тільки назрівають. Щоб зберегти дворянське землеволодіння, поміщицьке господарство, напівкріпосницький земельний лад та дворянсько-поліцейську державну систему, що той лад охороняла, російський уряд як-найгостріше почав напосідати на революційні сили, і зокрема на українське селянство, що в корені підточували і руйнували їх. Перемігши революцію, офіційна урядова реакція в крові потопила і всі селянські жадання землі і волі, викликаючи цим самим правдиве з боку селянства обурення і зненависть до поміщика. Таким чином, як бачимо, не розв'язано селянської проблеми і в революцію 1905 року. Свою давно мрію про знищення пана і поділ його землі селянство не здійснило, соціальну

нерівність не ліквідувало. Треба було великого революційного зрушення, щоб усі ці селянські мрії здійснилися. І воно сталося в 1917 році.

Перше як робити аналіз різних течій в українській науковій літературі за останні 10 років (1917—1927), студіюючи селянське питання, ми навмисне зупинилися, хоч і в коротких рисах, над тим соціально-економічним і політично-правовим станом, у якому перебувало селянство України за останні часи. І зупинилися саме тому, що майже всі дослідники селянського питання як за часів дореволюційних так і після революційних завсіди в своїх працях торкалися того чи іншого моменту з цієї наміченої сфери. Так, приміром, одні з них за причину селянських хвилювань вважали переважно агітацію різних соціалістичних партій, другі, навпаки, вказували як на основну причину незабезпечення селянства землею, на тяжкі орендні умови, на кризу селянських господарств і взагалі на умови економічні. Нарешті, були й такі дослідники, котрі підносили думку, що селянські хвилювання були наслідком соціальної й політичної нерівноправності. І коли, повторюю, проаналізувати навіть не всі, а лише головніші праці з дослідження селянського питання тільки за якихось 20—30 років, то можна пересвідчитися, що всі ці моменти в тих дослідках є в більшій чи меншій степені. Але в працях що до дослідження селянського питання, які вийшли за останні 10 років, дослідники головну увагу звертають на економічний стан селянства, відкидаючи різні інші пояснення, як наприклад згадки про патріотичні почуття селянства, що їх виразно підкреслювали попередні дослідники, от як автор статті «Крестьянское движение на Черниговщине» в «Историческом Вестнике» за 1913 рік.

Для дослідника, який добре розумів дійсну суть систематичних селянських невдоволень і хвилювань, до 1917 р. не завжди легко було висвітлювати в своїх працях оті причини. На перешкоді цьому стояли здебільшого умови об'єктивні, от як цензура, неможливість користуватися найголовнішими архівними фондами, то що. Річ у тім, що для дослідника селянського питання такі надзвичайно цінні фонди як архіви судової палати, окружних судів, канцелярій губернаторів, генерал-губернаторів, жандарських управлінь, департаменту поліції, казенної палати, селянського і дворянського банків,—усе це було таємницею. Отже, при всім бажанні дослідника селянського питання, всі ці матеріали раніш не можна було використати для його праці. Він мусив тоді для висвітлення певних моментів задовольнятися звітками із періодичної преси, а тому не завжди об'єктивними і не завсіди точними. Цим, розуміється, ми зовсім не маємо на меті підносити й підкреслювати об'єктивність відомостей жандарських ротмістрів і полковників, поліцейських урядників і приставів, судових слідчих і прокурорів. Навпаки, безсторонній дослідник і тут не може не добачати суб'єктивності. Та проте це не турбує дослідника селянського питання. Використовуючи всі ці матеріали, він має можливість перевіряти певні факти, через порівняння їх у різному освітленні. Порівняння таких матеріалів як донесення жандарських ротмістрів про певні події, приміром селянські заворушення в якомусь місці, акти обвинувачення тих самих селян та свідчення їх самих на судовому процесі можуть дати повну об'єктивну картину селянського соціально-економічного і культурного життя, і не тільки можуть, але й дають. Доказом на це є більшість наукових праць про селянське питання за останніх 10 років.

Дослідники останнього десятиліття неоднакову увагу звертали на різні періоди історії селянства. Тим часом, як соціально-економічне, політичне й культурне життя українського селянства починаючи з другої половини XIX і початку XX століття виявлено порівнюючи добре, попередніх століть XVII—XVIII дослідники торкалися в своїх працях якось мало, побіжно, у зв'язку з іншими моментами. Пояснюється це, мабуть тим зацікавленням,

який викликають до себе у дослідника селянського питання нові матеріяли, що були колись заборонені для використання і до яких тільки з революцією 1917 р. відкрився доступ. Та проте, повторюю, селянське питання і за попередні століття знайшло свій вияв в українській науковій продукції за останніх 10 років. Спинимося лише на головніших працях дослідників, які так чи инакше торкалися цього питання, і то не в загальних курсах історії, а тільки в окремих статтях і розвідках.

Минувшині селянського питання, власне економічному станові селянства в XVI столітті, було присвячено брошуру акад. М. С. Грушевського: «Студії з економічного життя України», що вийшла в 1918 році. В ній автор між иншим яскраво показав як разом з поширенням фільваркового господарства селянство економічно підупадало в звязку з відбиранням селянських ґрунтів, роздробленням селянських господарств і величезним зростанням панщини (ст. 57), а також яким чином спролетаризоване селянство пробувало робити опір економічному гнітові через утікання і переходи. Економічного життя селянства у XVIII стол., хоча й побіжно торкається М. Слабченко в своїй книзі: «Организация хозяйства на Украине», подаючи картину, як селяни в звязку з війнами Хмельницького нищили панське господарство та домагалися політичних прав, рівноправности з козаками то що (т. I, стор. 24). У статті «Гетьманські земельні універсали 1660—70 р.р.», надрукованій в «Історично-Географічному Збірникові УАН», вип. I проф. О. С. Грушевський спинився на політиці перших гетьманів що до врегулювання селянських відносин того часу.

Ширше в українській науці представлено селянське питання в XVIII стол. Тут маємо цілу низку праць, що в них дослідники в більшій чи меншій мірі торкалися цього питання. Так, у звязку з розробленням матеріялів Рум'янцевої ревізії селянського питання торкалися в своїх працях М. Ткаченко: «М. Остер XVII—XVIII в.», «Канівська сотня Переяславського полку за Рум. ревізією»—(Зап. Іст. Філ. Від.» кн. VII, VIII), І. Пустовійт («М. Козеліць в 60 р.р. XVIII стол.»), І. Мандзюк («Гоголівська сотня Київського полку 1766 р.»), В. Юркевич («Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в.»). Торкався побіжно цього питання і О. Баранович у своїй студії: «Нариси магнатського господарства на Волині у XVIII в.», указуючи як саме своєю системою допомог під час колонізації, під час різних нещасть, фільварок штучно підтримував бідніше селянство, не давав йому пролетаризуватися і разом з тим як він своєю системою опіки над усім господарством селянина не давав рости і заможнішим елементам селянства (с. 45).

Нарешті це селянське питання повстало і перед дослідниками гайдамацьких рухів. Маємо тут на увазі проф. О. Ю. Гермайзе, М. Яворського і М. Горбаня. Що правда, не всі ці дослідники гайдамацьких рухів визнавали роллю селянства в цих рухах в однаковій мірі. Зокрема проф. О. Ю. Гермайзе вважає, що Коліївщина була ділом степового українського гультяйства, відірваного від хліборобства, гультяйства, що зібралось по запорізьких степах на рибальських промислах, промишляючи риболовлею та торгівлею. Отже на думку проф. Гермайзе, не правобережне селянство становило головні кадри гайдамацьких ватаг, але переважно обезземелені, відірвані від ріллі спролетаризовані колишні селяни й козаки Лівобережжя та Правобережжя, що займалися степовими добичницькими промислами, ходили в найми, нарешті брали участь у внутрішній торгівлі чумацького типу. Проте все-ж і проф. Гермайзе визнає, що правобережне селянство приєднується до гайдамацьких загонів пізніше, творячи новий дальший акт кризової трагедії¹⁾. Аналогічної думки про роллю селянства в гайдамацьких рухах

¹⁾ «Коліївщина в світлі новознайдених матеріялів», «Україна», 1924 р., кн. 1—2, с. 34.

дотримується і другий дослідник—*М. Горбань* у статті: «Гайдамаччина 1750 року»¹⁾. Зате *М. Яворський* вважає, що селянство відіграло велику роль в гайдамацьких рухах. Гайдамаччина на його думку була революційною течією організованого селянства та соціально-політичним кривавим протестом проти шляхетської анархії і шляхетського паразитизму. Цю думку доводить він як в статті «Україна в епоху капіталізму»²⁾, так і в «Нарисах з історії революційної боротьби на Україні».

Більше уваги притягла до себе селянська проблема за XIX стол. Ми вже не кажемо про згаданих нами дослідників як *Яворський*, *Слабченко*, що в своїх роботах над дослідженням економічного життя України торкалися й ролі селянства, його економічної й політичної боротьби. Кілька дослідників вже дали статті в академічних виданнях, що присвячені економічному життю українського селянства XIX стол. Так, в «Українському археографічному збірникові» (т. I) надрукована цінна стаття *Михайла Корниловича*: «Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство у володимирському повіті на Волині». В ній автор на підставі як друкованих джерел так і матеріалів архівних з'ясовує спочатку той жахливий економічний стан, у якому перебувало селянство Волині, Київщини й Поділля в 40-х р.р. минулого століття під владою здебільшого польських поміщиків. Економічні утиски і зловживання над селянами не раз викликали серед них заколоти, а то і еміграцію в сумежну з Волинню Галичину. Народні маси української сільської людності на Правобережжю, на думку автора, опинилися в такому тяжкому стані, що в російського уряду виникло навіть побоювання, що маса народня або цілком охолоне до уряду, або стане на шлях кривавої пімсти, як це було в сумежній Галичині. Таким чином самі вже політичні міркування вимагали від уряду активно виступити, щоб полекшити долю селян і обмежити поміщицьку над ними владу. Але реформа, що її переведено, мало задовольнила селянство; економічний стан його і на далі залишився скрутний; тягар панщини не полекшав. Інвентарна реформа позитивний наслідок, на думку автора, мала лише в тім, що селянське питання, яке досі було не більш і не менш як хатньою справою поміщиків, вона хоча й не рішуче, але всеж таки намагалася перевести до станово-правних форм.

Селянського питання цих самих часів торкається і другий автор, а саме *С. В. Шамрай* у статті: «Винницьке селянство 1840 р.р.»³⁾. Автор подає картину того протипанського селянського руху, який відбувався на Поділлі. Як на зразок його він указує й аналізує селянські хвилювання у с. Кустовицях та Заливанщині Винницького повіту на Поділлі, які дійшли тут великої інтенсивності й розмірів. Щоб заспокоїти селян мусила влада викликати сюди навіть військо.

Що до селянського питання на Лівобережжі в 40—50 р.р. XIX стол., то йому присвячують свої розвідки *Г. О. Дьяков* («До характеристики експлуатації покріпаченого селянства») і *О. Назарець* («До історії форм боротьби селян за визволення»), обидві в «Науковому Збірникові» Харківської Науково-Дослідчої Катедри, Історії Української Культури. Перша робота, *Г. Дьякова* накреслює загальні моменти кріпацької експлуатації, що є такими характерними для цілого кріпацького ладу. Поміщицько-кріпацькі взаємини він аналізує на фактах у цілій низці сел Лівобережжя, а саме Харківської губернії. Проте ширших узагальнень, стверджених економічними позиціями, він не робить. Другий нарис, *О. Назарця*, стосується до питання про форми боротьби того самого селянства на підставі окремих епізодів в

¹⁾ «Науковий збірник» харківської н. д. катедри істор. української культури.

²⁾ Вип. I, 1924 р., с. 27.

³⁾ «Історично-Географічний Збірник», т. I, вид. УАН.

поміщицьких маєтках Харківщини. В цьому, власне, й полягає весь зміст статті автора. До цієї ж таки групи нарисів можна залічити й розвідки *М. Тихонова* («Селянський рух на Слобідській Україні у зв'язку з реформою 19 лютого 1861 р.») і *О. Багалій-Татаринової* («Нариси з історії військових поселень на Україні»), що надруковані в тому-ж таки збірникові. Обидва ці нариси характеризують два найгостріші моменти з селянських повстань-заколотів і зв'язані з двома найголовнішими з історії Слобожанщини подіями XIX стол.: організацією військових поселень на початку століття та реформою 1861 року.

Зі сфери дослідів селянського питання на Правобережжі половини XIX стол. маємо статтю *С. Шамрая*: «Селянські розрухи на Правобережжю в середині XIX віку», надруковану в «Записках Іст.-Філ. Відділу УАН». Як відомо, на Київщині в 50-х роках відбувалися повстання селян проти поміщицької експлоатації, а також із метою здобути собі волю. До цієї категорії повстань можна зачислити і так звану Київську Козаччину, цеб-то повстання селян у 1855 році, що охопило трохи чи не цілу Київщину. Але про нього автор друкує окрему роботу. В названій же статті зупиняється він лише на окремих епізодах із селянських хвилювань в окремих селах Подільської й Волинської губернь, і то на таких, що відбувалися за декілька років перед Київською Козаччиною. Всю ту селянську боротьбу, всі активні виступи селян проти поміщицької експлоатації він пояснює тими економічними умовами, серед яких перебувало селянство Правобережжя в ті часи.

Ми згадали тут праці чи досліді з селянського питання лише спеціально присвячені йому. Але поруч цього торкаються його за цей період (XIX століття) в своїх працях і інші дослідники, от як *М. Яворський* («Україна в епоху капіталізму», Нариси з історії революційної боротьби на Україні»), *М. Слабченко* («Матеріали») то-що.

Але найбільше праць в українській науковій літературі, що вийшли за останні 10 років, присвячені селянському питанню з XX ст.

Насамперед треба підкреслити видання матеріалів з селянських рухів на Полтавщині й Харківщині 1902 року Російським Центральним Архівом, що на підставі їх *Мірза Авак'янц* випустила в 1924 році розвідку «Селянські рухи 1902 року на Полтавщині». Хоча авторка використала не весь матеріал, що потрібний для цієї роботи, проте вона дала добру роботу, яка вияснює дійсні причини отого зрушення, отих селянських хвилювань, що так раптово і несподівано для російського уряду відбулися в кількох губернях України — Полтавській, Харківській і почасти в Чернігівській. Добре висвітлено в роботі й ролі економічних факторів, що відіграли домінуючу ролі і були за головну причину селянських хвилювань. Підкреслила в праці авторка й моменти революційної агітації серед селянства. Взагалі в своїй роботі *Мірза-Авак'янц* указала на той поворотний момент, що виник у зв'язку з селянськими рухами в названих губернях не тільки в масах самого селянства що до усвідомлення як економічної так і політичної своєї ролі, але і в колах урядових. Селянські рухи 1902 р. справді бо були першою спробою селянства в новішу добу вийти на шлях соціальної боротьби, хоча й спробою бунтарською, без загальної програми, без більшої організації, без зв'язку з іншими класами громадянства. Аналогічні думки підкреслює й *А. Козаченко* в своїй статті: «Нариси з історії революції 1905—1907 р.р. на Полтавщині», надрукованій у «Науковому Збірнику» Харківської Науково-Дослідчої Катедри Історії Української Культури. Що правда, *Козаченко* поруч із стихійністю селянських хвилювань бачить і де-які моменти організованості, от як сільсько-господарські страйки, знімання «чужих» робітників із роботи в економіях то що. Поряд із економічними ви-

могами селянство Полтавщини, на думку автора, ставило й вимоги політичного характеру, от як скасування поліції та інституту кінних стражників, несплату податків, домагання нових законів і т. п. Козаченко, як і Мірза-Авак'янц, підкреслили, що движучою силою в аграрній революції було несамолюбне селянство, не сільська буржуазія, як про це говорив М. Покровський, а як раз середняки і сільський пролетаріат та напівпролетаріат. Селянська буржуазія становила тут, мовляв, меншість, і тому зразу-ж таки виявилася її як економічна так і політична нездатність та неспроможність опанувати рух, направити зусилля та домагання для задоволення своїх інтересів.

Аграрних розрухів на Лівобережжі торкалися за роки революції 1905—1907 р.р. й інші дослідники ¹⁾. Передусім треба підкреслити статтю В. Євфимовського: «Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 г.» — що надруковано її в «Летописи Революции» (№ 2 за 1925 р.). Робота цікава тим, що в ній накреслено динаміку селянських розрухів, а також, подано на підставі архівних даних найголовніші епізоди з селянських хвилювань. До цього самого типу праць належить і робота І. Дроздова: «Аграрные волнения в Черниговской губернии в годы первой революции», що вийшла окремим виданням також у 1925 році. Як і стаття В. Євфимовського, робота Дроздова знов-же таки дає самі тільки епізоди, одну динаміку селянських хвилювань на Чернигівщині. Економічних передумов селянських хвилювань, обидві вони, а особливо друга, торкаються лише побіжно.

В роботі В. Іванушкина: «Селянський рух 1905—6 року на Київщині» навпаки економічні передумови становлять зміст майже всієї праці. До того ж стосуються вони в великій мірі не тільки Київщини, а і всього Правобережжя. Зате селянські розрухи, їх розвиток і криза висвітлено в недостатній мірі.

Селянського питання в інших губернях України також торкалися різні автори. Такі статті присвячені були до ювілею 1905 року. Але нового в наукову літературу вносять вони дуже мало. Це здебільшого різні популярні нариси, і тому ми поминаємо їх.

Але поруч із таким порайонним дослідженням селянського питання по окремих губернях, були спроби огляду селянських рухів і для всієї України. До такого роду праць треба залічити насамперед роботу В. Качинського: «Селянський рух на Україні в роки 1905—7». Ця робота цікава тим, що автор її поставив на меті ширше завдання, а власне: з'ясувати всі ті явища як економічного так і політично-правового характеру, що були за основні причини до селянських розрухів на Україні. І в зв'язку з специфічністю їх для кожної губернії, і форми самого руху варіюються в кожній з них. Автор у своїй праці проаналізував селянське питання лише за один 1905 рік, побіжно продовживши працю, але вже і в цій своїй першій частині він висвітлює багато цікавих моментів з економічного й політичного життя селянства та його боротьби за поліпшення свого стану. Він визнає в ній не тільки позитивні риси тої боротьби, але й негативні.

До такого самого роду студій треба зачислити й роботу Мірзи-Авак'янц: «Селянські розрухи на Україні 1905—7 року». Авторка і цієї студії поставила собі за мету схарактеризувати селянську проблему за роки першої революції, з'ясувати причини селянського незадоволення й селянських розрухів, що охопили в роках 1905—6 майже всю Україну, але виконати своє завдання вповні їй не пощастило. Мало обґрунтовала вона свої тези, дарма, що такого матеріалу для його є доволі в розпорядженні дослідника. Мало віділила уваги авторка і наростанню політичної свідомості серед українського селян-

¹⁾ Взагалі треба підкреслити, що 20-літній ювілей революції 1905 року спричинився до виходу багатьох праць і статей з селянського питання на Україні.

ства. Обидві ці праці (Качинського і Мірзи-Авак'янц) цінні тим, що ставлять селянське питання на весь зріст, підкреслюють його інтерес і значіння і для економіки, і для політики.

Ми спинилися тільки на *головніших* працях з селянського питання в українській науковій літературі. Окрім них є ще чимало і статтів, де його побіжно підноситься от як А. Ріша: «Очерки по истории Спилки» (в «Летописи Революции» за 1925 рік № 2) то що, і різних матеріалів, що друкуються по різних збірках, от як «1905 год на Украине» і т. д. Але вже й ця наукова продукція за останніх 10 років яскраво свідчить, наскільки селянське питання інтересує дослідників, оскільки широко розгортається робота над його дослідженням і як саме поширюється продукція спеціальних йому присвячених праць. Цікаво підкреслити, що дарма що селянська проблема з революцією 1917 року починає набирати дуже великого значіння як у сфері економіки так і політики, проте все-ж в українській науковій літературі цей період якось відстав. Окрім дрібних статтів здебільшого газетного характеру, чогось ширшого для характеристики сучасного з 1917 року, економічного стану селянства в науковій літературі, оскільки нам відомо, не було. Таке явище можна пояснити мабуть умовами об'єктивними і насамперед браком відповідних матеріалів для таких дослідів. Але треба сподіватися, що з упорядкуванням архівів, з поширенням колективних студій над виборкою з них відповідних матеріалів і їх виданням, а також після систематизації статистичних даних (як результатів всенароднього перепису останніх років),—і ця прогалина із студій селянського питання буде в українській науковій літературі заповнена.

Сільвестр Глушко.

ПАВЛО ФЕДОРЕНКО.

ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ МОНАСТИРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.

(Робочий план і огляд архівного матеріалу).

I.

Є деякі питання й деякі пам'ятки української історії, опрацювання яких не під силу одному дослідникові й вимагає об'єднаної праці цілого наукового колективу. Звичайно ця колективна праця провадиться стихійно: кожен за свій страх, за своїм планом бере ту чи іншу частину питання, бере на облік працю попередників, притягає той матеріал, що невикористаний або мало використаний у попередніх працях, і вносить і свою частку в розробку даного питання. Стихійною ми цю роботу зведемо тому, що тут нема загального плану праці. Вся сума праці, коли її розглядати в цілому, це сукупність окремих індивідуальних праць, об'єднаних лише бажанням розв'язати дане питання, а не загальним планом праці. З цього боку дуже цікава історія розробки такої великої пам'ятки, як Рум'янцівська ревізія, що її виклав М. М. Ткаченко¹⁾. Візьміть, напр., з цієї історії питання про розробку таблиць Рум'янцівської ревізії й простежте головні етапи цієї роботи. Спочатку окремі індивідуальні спроби. Потім стихійне об'єднання праці навколо найбільш вдалих індивідуальних спроб, напр. так званий «мякотінський напрям». Спроби планомірної колективізації праці (спроби організації роботи під керівництвом проф. В. Є. Данилевича, організації систематичних студій над Рум'янцівською ревізією в студенському семінарі проф. О. С. Грушевського та істор. секції Укр. Акад. Наук). Цей складний шлях неминуно приводить до висновку «привести до відому всю існуючу кількість томів Рум'янцівської ревізії, описати та видати цей опис». І далішим ступнем повинно бути систематичне наукове студіювання Рум'янцівської ревізії за певним планом. Отже при вивченні пам'яток і питань, що їх розробляти не під силу одному дослідникові, ми від окремих стихійних індивідуальних спроб доходимо до ідеї кооперування наукових сил на основах планування праці.

Питання про кооперування наукових сил та планування колективної праці—питання «першої потреби».

Його потреба диктується, по-перше, станом архівного матеріалу, що його належить дослідити. Штати наших «науково-організованих архівосховищ» остільки малі, що нема ніякої надії сподіватися на те, щоб хоч найважливіші архівні фонди були приведені до такого стану, що їх ближчого десятиліття можна було б науково досліджувати. Виникає питання про певну чергу в справі впорядкування архівних фондів. Порядок цей тепер частково намічає Центральне Архівне Управління, частково архівні органи на місцях. Органи, що планують наукову працю (Укр. Акад. Наук, дослідч. катедри)

¹⁾ «Україна» 1924 р. кн. 3.

могли б ув'язувати свої робочі плани з планами праці архівних органів, висловлюючи в першу чергу потребу впорядкувати (концентрувати, скласти описи і т. и.) ті архівні фонди, що їх мають розглядати цілі дослідчі об'єднання. Але й при цьому, можна сказати напевне, праця архівних органів буде відставати. Наукове кооперування могло б і тут відіграти велику роль, використовуючи молоді сили наших катедр, семінарів і т. и., щоб пройти з ними потрібну школу архівної справи, шляхом практичної роботи що-до впорядкування архівних фондів, які потрібні для колективного дослідження. Спроби, за приватною ініціативою, в цьому напрямку ми бачимо в Києві, Чернигові та інших містах. Це один позитивний бік наукового кооперування.

Друга сторона є ось у чому. Коли ми простежимо той покручений шлях, яким пройшла розробка того чи іншого питання, то ми побачимо, що історія цієї стихійної розробки—це історія непродукційної витрати величезної кількості дослідницької енергії. Оцінюючи остаточні наслідки, ми хоч тепер можемо встановити той план праці, який привів би до даних наслідків коротчим та простішим шляхом ніж шлях стихійний. Повстає питання, чи не можна, на підставі методичного досвіду, підходячи до вивчення будь-якого питання, зарані накреслити план праці, який можна б покласти в основу колективної розробки даного питання. Запевне я розумію, що, напр., ті шляхи, якими вивчали Рум'янцевську ревізію, пройшли не без користі: в процесі роботи набувається досвід, виробляються методи і т. инш. Але як би на початку вивчення Рум'янцевської ревізії хто-небудь, хоч би той же О. М. Лазаревський, на підставі попереднього вивчення цієї пам'ятки, накидав би хоч приблизний робочий план всебічного її вивчення, я гадаю, що такий план значно скоротив би вивчення цієї пам'ятки. Він би примусив дослідників, перше ніж починати яке-небудь часткове питання в цій галузі, подумати над працею в цілому, обмірковувати труднощі, що мають бути. Можливо, що цей попередній план зразу-ж викликав би заперечення й появлення нових планів. У всякому разі цей обмін думками перед вивченням будь-якого великого питання безперечно приніс би користь справі, бо дав би можливість дослідникам орієнтуватися в питанні про план усієї праці в цілому, перше ніж починати опрацьовувати будь-яке часткове питання.

Такі в загальних рисах думки, що примушують мене поділитися невеликим досвідом в галузі розробки питання про *монастирське хазяйство Гетьманщини в XVII—XVIII ст.*, яке цілком заслужено починає притягати увагу дослідників¹⁾. Стаючи до роботи над цією темою, я керувався такими загальними міркуваннями. У кожного дослідника, який самостійно починає вивчати будь-яке велике складне питання, не повинно бути упередженої (тенденційної) думки та готових висновків. Висновки повинні з'явитися як наслідок вивчення фактів. Але для вивчення фактів треба мати попередній цілком певний план, себ то те, що тепер зветься робочим планом. Такий робочий план я й склав для себе, наперед ознайомившись у загальних рисах із тим матеріалом, що я мав розглядати. Цим визначається й моє ставлення до складеного плану. Запевне, коли ми ближче й глибше ознайомимся в процесі роботи з джерелами, цей план, зберігаючи основні риси, може змінитися, поширитися й поглибитися. З другого боку певні зміни до нього можуть бути внесені під впливом критики. Отже я дивлюсь на цей план саме, як на робочий план, складений для себе. В теперішній стадії роботи він подає мені надію на те, що таким шляхом забезпечується, по-перше, всебічність охопту, а, по-друге, перемагає різноманітністю вивчаного явища.

До цього часу ніхто до вивчення українських монастирів в цілому не

¹⁾ Див. проф. О. Грушевський, *Господарство Київської мітрополії та монастирів («Україна» 1924, кн. 3).*—Доповідь О. Ю. Гермайзе на пленумі н.-д. катедри іст. України в Києві.

підходив, маючи за вихідну точку вивчення економіку. До революції, за панування православної церкви, монастирями інтересувалися переважно церковні письменники, історики церкви. Тим то і підхід до вивчення у них був спеціальний. Монастирі інтересували цих істориків лише з боку їхнього церковно-громадського значіння, а зважаючи на те, що церква протягом всіх епох відігравала політичну роль, вони виясняли й політичну роль монастирів. З багатих і різноманітних архівних джерел вони брали цілковито визначену категорію історичних фактів: момент закладу монастиря, опис церков і монастирських будівель, славетних і вікопомних святинь, церковних уборів і відомости за гідних пам'яті архіпастирів, фундаторів і благодіїв монастиря. Такі відомості, до речі сказати, суперечливі і критично не перевірені, можна знайти в таких каталогах монастирів, як, наприклад: «Полное собрание исторических сведений о всех бывших и ныне существующих монастырях и примечательных церквах в России», що склав 1852 року А. Ратшин, в «Матеріалах для историко-монографического исследования о православных монастырях в Российской империи» В. В. Зверинского (1890 р.), в «Історії Російської ієрархії» архімандрита Амвросія та численних брошурах і книгах, присвячених тому чи іншому монастиреві. З цієї літератури виділяється найширшим захватом матеріалу «Історико-статистическое описание Черниговской епархии» архієп. Филарета Гумілевського. В ньому описано чернігівські монастирі. Але-ж що-до цієї книги, можна погодитись з думкою О. М. Лазаревського, що вона належить до числа найменш оброблених творів архієп. Филарета. «В цьому творі доволі уважно оброблена лише історія першорядних монастирів; історію невеликих монастирів викладено доволі поверхово, при чому автор майже не користувався монастирськими паперами, що переходили в чернігівській казенній палаті»¹⁾. Але, додаю я з свого боку, архієп. Филарет для своєї роботи використовував монастирські архіви й книгозбірні. Отже, в його праці ми зустрічаємо не тільки покликання на документи, але й самі автентичні документи, при чому трапляються, певна річ не систематично, уривочні й випадкові відомості за монастирське господарство. До цієї-ж категорії праць, що поширили рямці дослідження аж до вивчення економіки, слід віднести й такі монографії про окремі монастирі, як, напр., книга секр. Черниг. архівн. ком. П. М. Добровольського «Черниговский Елецкий успенский первоклассный монастырь» (Черн. 1900). Дарма, що велике місце тут уділено господарству монастиря, методи і мета досліджування в цій роботі лишаються старі. В цю останню галузь де-що нове вніс О. М. Лазаревський. Велика кількість використаного ним архівного матеріалу, що переходив в чернігівській казенній палаті з часу секуляризації монастирського майна, і суто науковий інтерес, який керував О. М. Лазаревським в його історичних розвідках, привели його до того, що він підійшов і до монастирів з новими мірками й критеріями. Всупереч старим інтересам, цей історик переважно соціальних відношень Гетьманщини, скупчив свою увагу на соціальній ролі монастирів і чернецтва. В своїому «Описанні Стар. Мал.» головним чином, він подав цілу низку невеликих монографій про монастирі, критично перевіривши фактичний матеріал, що подають його попередники, і скупчив наукову увагу на таких питаннях, як історія монастирського землеволодіння, боротьба за робочі руки, монастирська колонізація й т. інш. Спливаючись на соціальній ролі монастирів, він використав в великій мірі матеріали, що характеризують побутову сторону чернечого життя. «Крім старшини — каже М. С. Грушевський — була ще інша соціальна верства, яку з завзяттям виводив на чисту воду О. М. Лазаревський — це манахи. Монастирське хазяйство й соціальні привілеї монастирів відіграли велику роль в соціально-еконо-

¹⁾ Лазаревский А. М.—Опис. Стар. Мал. т. I, ст. XVI.

мічній еволюції Гетьманщини. Але О. М. цікавило не так це, як чернецька розпушта, насильство й своєвільство та захоплення земельними благами. Його «Очерки» надруковані 1874 року й сторінки, присвячені монастирям в «Описаній» особливу увагу звертають на ці сторони чернечого життя»¹⁾.

Таким чином О. М. Лазаревський підійшов до монастирів і чернечого життя, як історик соціальних відношень Гетьманщини. Але, вивчаючи соціальну сторону життя, він не міг не зачепити економіки. Забираючи глибоко плугом ґрунт, він порушив і підґрунт.

Так, наводячи відомості про склад чернечий Кербутовського монастиря, О. М. Лазаревський зазначає, що «всі черниці, крім двох, були козачки або селянки, тоб-то з народу, до того ж з найближчих до монастиря сел, не далі як 50 верст навколо. Приходили вони до монастиря по більшості віком 15—20 років, навчалися тут грамоти та рукоділля, після чого років 25—30 постригалися в черниці й потім призначалися до різних «послухів», себ-то до переведення й виконання тих чи інших господарських обов'язків в монастирі (на кухні, пекарні, шафарні, паламарні й т. инш.) та в його маєтках». Отже ми бачимо, приходить до висновку О. М. Лазаревський, «що сільський жіночий монастир, подібний до Кербутовського, складав собою *громаду більш економічну ніж релігійну*»²⁾. Це цілком правильна ідея. І вона правильна не тільки що-до сільського жіночого монастиря, як Кербутовський, але ж її можна поширити на всі монастирі даної доби. Хоч її чітко формулював О. М. Лазаревський, описуючи один монастир, але видимо коли він зазначав кількість крамниць в монастирських вотчинах, шинки, млини й інші підприємства та промисли монастирські, ця ідея, в підборі подібного матеріалу, була в нього за провідну. Разом з тим в своїх роботах він зібрав великий матеріал з історії монастирського землеволодіння, цієї основи монастирського господарства.

Як бачимо, О. М. Лазаревський підвів нас як раз до монастирського господарства. Тільки після робіт О. М. Лазаревського є змога поширити сферу вивчення цієї галузі й підвести під вивчення соціальних відносин економічну базу, скупчивши увагу на головному: на вивченні монастирського господарства. В цьому напрямку і йдуть дальніші роботи з даного питання. Одні, як, наприклад, відома робота В. Мякотина³⁾,—по лінії вивчення монастирського землеволодіння, інші—як труд проф. М. Є. Слабченка⁴⁾,—по лінії вивчення власне монастирського господарства. Хоч обидві ці роботи ставлять далеко ширші задачі, ніж вивчення монастирського господарства, і це питання розглядають лише в такій мірі, в якій воно має відношення до поставлених далеко ширших завдань, все-ж обидві ці роботи історик монастирського господарства повинен взяти до уваги й використати їх. На роботі проф. М. Є. Слабченка, де мова йде про монастирське господарство в загальній системі господарства України, треба спинитись трохи більше.

Що-до цієї роботи в цілому, моя думка сходиться з думкою І. Фааса⁵⁾: «Труд проф. Слабченко имеет значение, как первый опыт общей истории хозяйства Украины, конечно, далекий от западно-европейских образцов, но смело и широко задуманный. Автор собрал большой исторический материал, который был до сих пор разбросан в разных изданиях, и осветил этот мате-

¹⁾ «Україна». 1927. кн. 4. с. 8.

²⁾ Лазаревский А. М.—Опис. Стар. Малор. т. II. с. 299.

³⁾ В. Мякотин, — Очерки социальн. ист. Малороссии. Русское Богатство 1912—1916 г.г. Також окр. вид. Прага. 1924—1926. т. I. Вып. I—III.

⁴⁾ Проф. М. Е. Слабченко,—Организация хозяйства Украины от Хв. до мир. войны. Гиз. I, II, III, IV.

⁵⁾ Фаас И.—Новый труд по истории права и хозяйства Украины (Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при Укр. Акад. Наук ч. 2—3 Од. 1925, с. 70—71).

риал с новых точек зрения. Такие работы немцы называют апрегенд: они способны побудить читателя к новому исследованию поставленных вопросов».

До цього я додаю, що стимули до роботи у дослідувачів, коли вони знайомляться з працею проф. М. Є. Слабченка, виникають не тільки як наслідок знайомства з цими новими поглядами, що освітлюють старий матеріал, але й в силу тієї нев'язки, що існує в його роботі поміж цими новими поглядами і старим, переважно друкованим, матеріалом, поміж будовою і фундаментом. Щоб виявити цю нев'язку, невідповідність між дослідженням матеріалом і висновками, я розгляну ті сторінки в роботі проф. М. Є. Слабченка, що торкаються питання про розміри монастирських володінь¹⁾. «Земель этих,—говорит автор,—было за духовенством великое множество, и монастырские владения были только крупные». Це положення, виражене настільки ясно, що двох тлумачень його не може бути, цілком помилкове в своїй другій частині. Монастирські володіння були і великі, і середні, і дрібні, од 2 до 5000 дворів, коли взяти той самий масштаб—кількість посполитих дворів. «Некоторой иллюстрацией к сказанному (себ то до того, що земель за духовництвом була велика сила і монастирські володіння були лише великі своїми розмірами) могут служить,—говорит автор,—следующие данные». І він наводить список 19 монастирів, що мають в своєму розпорядженні од 2 до 36 сел, з таким додатком: «и все это совсем не были крупные земельные собственники, наоборот, перечисленные монастыри отличались известной бедностью, если их сравнить с колоссальными владениями Киево-Печерской Лавры».

Друга частина цього положення цілком правдива. Лавра дійсно в розумінні розмірів—виняткове явище. Це монастирський велетень, що проти нього навіть значні монастирі здавались бідні. Але чи дає це порівнення право ствердувати, що ці 19 монастирів зовсім не були великі земельні власники? Ні в якому разі. В наведеному списку є й зовсім бідні монастирі, напр., Любецький і Костянський, і дуже багаті. Із цих останніх 5 було доволі видатні (Чернігівський Борисоглібський та Іллінський, Гамаліївський, Новгородсіверський та Київський Миколаївський). Разом з цим наведені про ці 5 монастирів відомості зовсім не дають про це уявлення. Так, наприклад, за чернігівським Борисоглібським монастирем володінь показано менш (6 сел), ніж за Батуринським (14) і стільки ж, скільки за Любецьким (6 сел), тим часом як Борисоглібський в каталозі монастирів числом посполитих дворів іде першим, поступаючись тільки перед Лаврою; Батуринський стоїть на 23, а Любецький на 48 місці. При цьому з 19 монастирів 4 монастирі названі не так; двом монастирям приписано ті-ж самі володіння; один монастир вміщений під двома різними назвами і різним числом сел. Кінчається абзац такою думкою: «Приведенными десятками местечек и сел, конечно, церковное землевладение не ограничивалось. Оно было гораздо большим». Коли взяти початок і кінець всього цього міркування, то видимо проф. Слабченко хотів виразити цілком визначену думку про те, що церковне землеволодіння було значних розмірів і своїм характером було землеволодінням великим. Але з наведеного у автора матеріалу, непевного в розумінні цифр і назв, критично неперевіреного хоч би за допомогою того-ж О. М. Лазаревського, ми не можемо ані точно уявити справжні розміри монастирського землеволодіння та його місце посеред інших видів землеволодіння Гетьманщини, ані справжнього характеру монастирського землеволодіння, себ-то чи було воно дійсно землеволодіння велике.

Я спинився на роботі проф. М. Є. Слабченка для того, щоб підкреслити таку думку: і після цієї великої роботи, що синтезує всі питання господарства Гетьманщини, роботи, що в ній значне місце уділено монастирському

¹⁾ Слабченко М. Е.—Организация хозяйства Украины. т. IV. с. 70—71.

господарству, потреба монографічного вивчення монастирського господарства, на підставі переважно архівного матеріалу, лишається цілком в силі.

Навести повний список наукових праць, присвячених монастирям і монастирському господарству, не входить в даний момент в моє завдання. Декілька потрібних імен і праць в цій галузі я назвав лише для встановлення, так би мовити, моєї наукової родинності. Тут я хочу підкреслити лише ту думку, що самий процес розвитку нашої науки і переважний інтерес нашої доби до економічних питань, як раз підводять нас і в питанні про українські монастирі до вивчення економічного боку монастирського життя й монастирського господарства.

II.

Але монастирське господарство України, як його взяти в рямцях тієї історичної схеми, що пропонує М. С. Грушевський, тема надто велика. Певна річ, її розробка в рямцях указаної схеми, становила б певний науковий інтерес. Та я не ставлю собі цього завдання. Монастирське господарство я беру лише в межах XVII—XVIII сторіччя, або ще певніше сказати, за час починаючи з повстання Богдана Хмельницького до 1786 року. Чому я обмежую свою тему такими вузькими рямцями? Адже-ж монастирське господарство уходить своїм корінням в глибоку старовину. Стало бути обмеження теми половиною XVII сторіччя є обмеження штучне, що одсіче може бути найцікавіші моменти історії монастирського господарства—момент початкового скупчення капіталу й початок організації монастирського господарства. Це що-до спідньої межі хронологічної рамки. Викликає заперечення й верхня. Певна річ, 1786 року монастирські землі на Україні секуляризовано. Частину українських монастирів закрито, а інші переведено на штатну систему. Тим не менше, земельні володіння були не цілком одібрані у монастирів, і монастирське господарство існувало й далі протягом XIX віку.—Ці міркування й заперечення розуміється мають рацію. І, наприклад, що до спідньої межі, так її потрібно й можливо в деяких випадках порушити, посунувши в давнішу добу. Я маю тут на увазі, напр., такі питання, як питання про утворення монастирської власності. Щоб простежити процес розвитку монастирського господарства, потрібно розглянути генезис розвитку монастирської власності, а це дійсно далеко виводить нас за намічену лінію. Рівнобіжно з тим потрібно розглянути не менш важливе так для історії монастирського господарства, як і для господарства України взагалі, питання про монастирську колонізацію, що так саме в значній мірі виходить по-за наші хронологічні дати. Але-ж деяке порушення рямців не порушує все-ж моєї думки розглянути дану тему в намічених хронологічних межах. Річ у тім, що названий період історії України, в усіх царинах життя, між иншим і в економічній, має свої різко визначені риси. Починається він з революційного руху середини XVII стол., що здавалось би до шенту зруйнував старий лад. Так здавалось сучасникам і де-кому з пізніших дослідувачів. Тим не менш ця руїна не була ґрунтовна й не знищила остаточно підвалин тодішнього ладу. Всі попередні права й відносини, розуміється, не були «скасовані козацькою шаблею», як гадав нарід. Залишилася ще не тільки значна частина селянського, козацького та міщанського землеволодіння, але в деякій мірі збереглися землі й привілейованих соціальних груп: церковні й монастирські землі та маєтки шляхетних родів, що увійшли в склад козацького війська. Отже з моменту революції розвинулися соціальні протиріччя. «Спочатку-ж¹⁾», поруч з новими економічними відносинами, що на думку народу повинні були роз-

¹⁾ Грушевський М. С.,—Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. I, с. 282.

виватися з принципів трудового користування, виявилися глибоко закладені принципи землеволодіння привілейного в дусі польського шляхетського права; поруч з народніми масами, що мріяли про нову еру економічних і громадських відносин «без хлопа і без пана», існували доволі численні й досить впливові групи, зовсім не маючи думки про яку-небудь ґрунтовну зміну громадських і економічних відносин».

І ось, уже на національному ґрунті починаються реставраційні процеси. Проф. М. Є. Слабченко їх коротко характеризує, як «мобілізацію земель і експропріацію населення». В підсумку на кінець XVIII ст. припадає ціла низка актів, що з одного боку закріплюють створений економікою стан, з другого—підводять його під загально-імперський ранжир. Я маю на увазі указ 1783 року, що забороняв українському селянству вільний перехід з місця на місце; рескрипт 1781 року, що ним покладено початок остаточної організації українського дворянства; поширення року 1781 «Учреждения о губерніях » 1775 року на територію України; поширення з 1786 року на Україну положення про монастирські штати. На цю-ж добу української історії в економічній царині припадає таке важливе явище, як перехід до грошового господарства. Економічний розвиток іде хутким темпом. І рівнобіжно з цим економічним розвитком соціальні відносини розвиваються в певному напрямку так саме енергійним темпом. В цьому складному соціально-економічному процесі монастирі мають своєрідне місце.

Революційний рух середини XVII ст., що перетрусив суспільні та економічні відносини України, відбився й на господарському житті монастирів. Але він не зруйнував монастирського землеволодіння й монастирського господарства. Навіть більше. Залишившись у новому устрої України, як влучно висловився В. Мякотін—«обломком старого порядку», монастирське землеволодіння й монастирське господарство почало зростати, хутко та енергійно поширюючи площу землі й підбиваючи під себе все більшу кількість робочої сили. Таким чином період після повстання Богдана Хмельницького був періодом розквіту монастирського господарства. Таке бурхливе зростання викликало тривогу у конкурентів і потягло до деяких спроб обмежити монастирське землеволодіння, але це його зросту не припинило. Секуляризація монастирських маєтків 1786 року застала монастирське господарство в повному розквіті. Села, ґрунти та угіддя, що були у намісництвах Київському, Чернігівському та Новгородсіверському за архієрейськими будинками, Київ-Печерською Лаврою та іншими монастирями, забрато у відомство директорів домоводства названих намісництв.

На цім і кінчається, на нашу думку, історія монастирського господарства. Певна річ, багато із земельної власності лишилося в руках монастирів і після секуляризації 1786 року. Замість закритих монастирів виросло протягом XIX ст. багато інших. Та це вже історія монастирського господарства в зовсім інших економічних і політичних умовах. Ці умови були такі, що монастирі, в наслідок введення штатів, втратили стимули для розвитку стягання, а з другого боку втратили можливість здобувати власність в таких розмірах, як до 1786 року. Ось чому ми вважаємо за кінець нашої теми 1786 рік, дату тісно звязану з такими ж підсумковими датами кінця XVIII ст. Коли для єдинства теми ми в деяких питаннях можемо і повинні порушити першу нашу дату, то виходити за межі другої для нас нема жодної потреби.

Ось чому я вважаю за потрібне, вивчаючи монастирське господарство, спинитися на датах 1648—1786. На користь названих дат є міркування й іншого порядку. Самим характером роботи вона буде мати тільки тоді наукову вагу, коли ми не обмежимося голим установленням визначено-сталих категорій господарства, а зберемо, з метою обґрунтувати загальні положення, значний фактичний матеріал. А в наших умовах це можливо лише в рямцях

XVII—XVIII ст. Це—наша база. Певна річ, маючи на увазі до певної міри сталість господарських форм, можна, на підставі фактичного матеріялу XVII—XVIII ст., дійти до висновків що-до попередньої історії монастирського господарства.

Гадаю, що ми і не одмовимось од таких екскурсів і паралелів, вважаючи все-ж таки за нашу основну матеріяльну базу архівний матеріял XVII—XVIII сторіччя.

Ще де-кілька слів на захист і виправдання теми. Низку моїх міркувань з приводу книги проф. М. Є. Слабченка можна розглядати так саме, як виправдання теми. До цього я можу лише додати, що вивчаючи систему господарства України, ми натикаємось на глибокі провалля, які не дають змоги дійти до більш-менш певного й правдивого синтезу економічних і соціальних стосунків Гетьманщини. Такими глибокими проваллями з'являються, напр., питання про велике землеволодіння й велике приватно-власницьке господарство; про козацьке землеволодіння; питання про міське господарство й, нарешті, монастирське господарство. Ці прогалини можна буде поповнити лише шляхом монографічного дослідження кожного питання, на підставі, головним чином, архівного матеріялу. Важливість вивчення монастирського господарства, на мою думку, безперечна: в загальній системі господарства України монастирське господарство має своє особливе місце як своїм значним розміром, так і своїми особливостями.

Із доволі інтересного зведення, складеного видимо близько 1782 року, на підставі окремих «описаній» трьох намісництв¹⁾, я виділив і підрахував відомості про кількість посполитих дворів, хат і бездвірних хат, що належали монастирям Гетьманщини. З них ми довідуємось, по-перше, що 55 монастирям Гетьманщини належало 17406 дворів, 22777 хат і 1722 бездв. хати. Це складає по-над 19% загального числа власницьких посполитих. Групуємо монастирі з огляду на кількість дворів, розподіляємо їх умовно на такі групи:

I.	До 50 дворів	20 монастирів.
II.	Від 50 до 400 дворів	23 "
	а) від 50 до 100 дв.	7 "
	б) " 100 до 200 "	8 "
	в) " 200 " 300 "	5 "
	г) " 300 " 400 "	3 "
III.	Від 400 до 2000 дворів	11 "
	а) від 400 до 500 дв.	4 "
	б) " 500 " 600 "	1 "
	в) " 600 " 800 "	2 "
	г) " 800 " 1000 "	1 "
	д) " 1000 " 2000 "	3 "
IV.	Від 4000 до 5000 дв.	1 (Київ-Печ. Лавра).

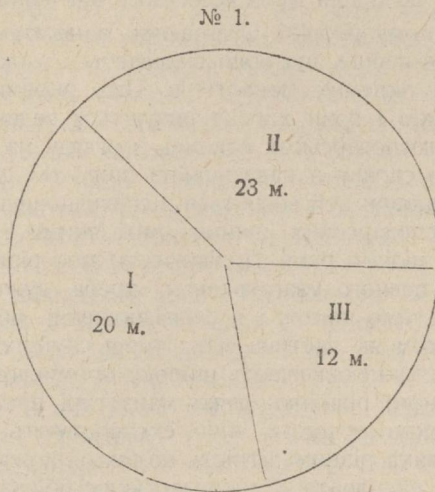
З цих цифр ми бачимо, що найменш численна є та група (III і IV), яку можна віднести з повним правом до великого землеволодіння, до багатих монастирів. Поміж ними виділяються, крім Київ-Печерської Лаври, такі, як Київ-Софійський, Новгородсіверський, Гамаліївський, Чернігівський, Борисоглібський і Троїцький. Ці монастирі ведуть господарство в широких розмірах, мають багатих охоронців, великі вклади й, взагалі, великі капітали.

20 монастирів, що мають у своєму розпорядженні до 50 дворів посполитих, становлять групу вбогих монастирів. Вони не можуть прожити на прибутки з свого господарства й приневолені шукати допоміжних джерел прибутку. Таким, здебільшого, буває який-небудь дуже багатий землевласник, фундатор і патрон цього монастиря, або багатий монастир, до якого вбогий монастир приписаний.

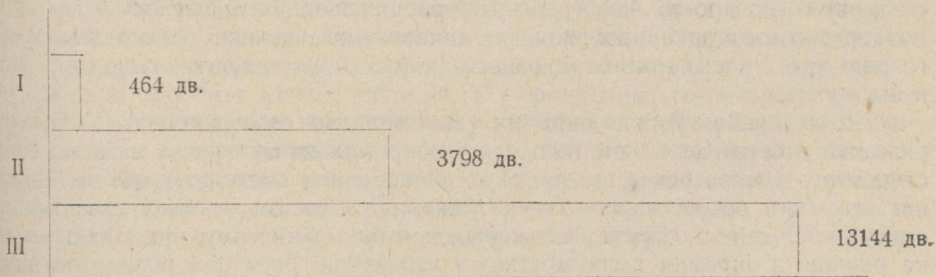
¹⁾ Описаніє наместничества Киевскаго, Черниговскаго и Новгородсеверскаго. Рукоп. Чернігівськ. Музею.

Найбільша середня група—23 монастирі. З цієї групи починаються різні ступені заможності. Ступені ці характеризує розмір поворотного капіталу, що його вкладають у господарство, од чого залежить також і нагромадження деяких лишків.

Співвідношення поміж цими трьома групами накреслені на діаграмі № 1.

Зазначена діаграма ніби свідчить про те, що монастирське землеволодіння не можна вважати за велике, бо з 55 монастирів в число великих ми вмістили лише 12. Але треба мати на увазі, що середня група, яку я розподілив на 4 підгрупи, має умовний характер. Дві останні її підгрупи з оговоркою можна віднести до великих монастирів. І тоді група великих землевласників-монастирів збільшиться до двадцяти. Але справжній характер монастирського землеволодіння виявляє діаграма ч. 2.

З неї ми бачимо, що найменш численній третій групі з 17406 дворів належить 13144, себ то по-над 74 %, а іншим двом групам (43 монастирі) належить лише 4262 двори. Коли-ж, як це ми зробили вище, групу великих монастирів збільшити на 8 монастирів середньої групи, тоді загальна сума дворів, що є в руках бідних монастирів, буде зовсім незначна, складаючи ледве 12 %.

Отже ми бачимо, що монастирське землеволодіння і монастирське господарство переважно було велике. Але ж співвідношення поміж кількістю монастирів у різних групах з одного боку і кількість володінь в кожній групі—з другого, як бачимо, доволі ускладняє питання й викликає безперечно науковий інтерес до дослідження цього співвідношення.

III.

Я гадаю, що таке складне явище, як монастирське господарство України XVII—XVIII сторіччя, потрібно вивчати в двох розрізах, або, кажучи простіше, охопити в двох видах робіт, що матимуть свої особливі завдання та намагатимуться дійти до однієї мети всебічного вивчення предмету.

Спинюсь на першому розрізі. Оглядаючи монастирське господарство в цілому, ми бачимо, по-перше, що воно складається з окремих господарських одиниць, господарств окремих монастирів. Цих окремих одиниць налічено близько шости десятків і вони характеризуються великою різноманітністю. Коли підійти до цих господарських одиниць з огляду на порівняння їх розмірів, то тут ми маємо справу з надзвичайно широким діапазоном. В цифрах дворів посполитих діяпозон цей виявиться в співвідношенні 2 : 4943. Ясно, що господарства двох господарських одиниць, між якими така велика кількісна різниця, повинні бути цілком різні. Порівнювати такі різні величини, доходити на підставі цього до певного узагальнення, треба дуже обережно. Велику різноманітність ми бачимо також і в співвідношенні об'єктів господарської експлоатації. Тим часом як частина монастирів скупчує свою увагу на сільському господарстві, деякі розвивають широку промислову діяльність. І що до промисловости ми маємо різницю: деякі монастирі працюють в галузі сільсько-господарської промисловости, інші експлуатують саморідні багатства, розробляють ліси. Велика різноманітність поміж окремими монастирями існує і в розумінні засобів експлоатації господарських об'єктів. Об'єкти визискуються раз за допомогою кріпацької робочої сили, раз шляхом найманих робітників, а інколи віддаються в оренду. Не меншу різноманітність будемо спостерігати й по лінії організації господарства.

Таким чином, монастирське господарство в цілому складає собою суму доволі різноманітних і своєрідних одиниць. Перше основне завдання дослідувача перемогти цю різноманітність. Як же це перевести? Розуміється цікаво було б описати по можливості господарство кожного монастиря, підкреслюючи його живі характерні риси, його особливості. Та вивчати так все монастирське господарство Лівобережжя не раціонально. Нам довелося б без кінця повторюватись в дрібницях, можливо цікавих при вивченні одного-двох-трьох господарств, але втомних і одноманітних, коли вивчати складне явище в цілому.

До того-ж такий опис окремих монастирських господарств не є перемога різноманітності. Це є опис господарств окремих монастирів, а не опис монастирського господарства взагалі. Тут немає ознак систематизації матеріалу, що лежить в основі наукового дослідження. А разом з тим і зректися від опису окремих господарств неможливо, хоч би тільки тому, що занадто велика різниця в окремих господарствах і характерні риси цієї різниці потрібно зберегти, як коректив до загальних, пересічних висновків. Який же звідділя вихід? Вихід, на мою думку, один. В першому розрізі явище розглядається в його живих конкретних рисах: описують і вивчають досить докладно господарства окремих монастирів, *але не всіх*. Опис окремих монастирських господарств має рацію тільки як опис *типових господарств*. Таким чином, різноманітність явища, коли вивчати його в першому розрізі, перемагається зведенням окремих конкретних явищ до явищ типових.

Щоб виявити характерні особливості монастирського господарства певного типу, потрібно звернути увагу на дві сторони: 1) об'єкти й засоби господарської експлоатації й 2) організацію господарства. Ці дві сторони, перетинаючись в різних точках, кінець кінцем дають уявлення про дане господарство, як економічної одиниці, а також виявляють її соціальне значіння.

В основу вивчення монастирів по типах повинно покласти чисто хазяйственні ознаки: те чи інше сполучення об'єктів і засобів господарської експлоатації. Але виходячи з цього основного положення, потрібно взяти на увагу чимало з того, що тісно зв'язано з цією основою. Будівнича робота над виявленням того чи іншого господарського типу повинна покладатися в установленні цілої низки співвідношень поміж різноманітними його сторонами.

В першу чергу треба звернути увагу на природньо-географічні умови. Цілком зрозуміло, що об'єкти господарської експлоатації на півночі України інші, ніж на півдні. Буди, гути, рудні, поташні—характерні для північного хазяйства, для лісової смуги. Сільське хазяйство з промисловими підприємствами, зв'язаними з сільським хазяйством, характерні для середньої смуги та півдня. Самі засоби ведення хліборобства на степовій чорноземлі й посеред лісів Стародубщини будуть інші. Природньо-географічний фактор безперечно надає типові риси хазяйствам, розположеним в однакових або подібних умовах (впливаючи на об'єкти й засоби хаз. експлоатації).

Взявши для вияснення цієї думки найхарактерніші приклади, ми побачимо, що, наприклад, характерна риса в господарстві Петро-Павлівського монастиря—це здобування й перероблювання в господарстві сільсько-господарських продуктів. Тим часом, як до складу Лаврського господарства входять воскобійні, паперові заводи, рудні, поташні, гути й т. інш. промислові підприємства, не зв'язані з сільським господарством, Петро-Павлівський монастир зосереджує свою господарську увагу тільки на здобуванні та переробці сільсько-господарських продуктів. З цього погляду сільське господарство, скотарство, млини, виниці ба навіть шинки П.-Павлівського монастиря являють господарську єдність.

Та природньо-географічний фактор, визначаючи умови хазяйнування, не обов'язково намічає наперед тип самого хазяйства даної місцевості. Який-небудь північний Шуморовський монастир, що в його розпорядженні нема природніх багатств північної місцевості, вибирає об'єктом своєї хазяйської діяльності все те, що в тих же розмірах вибирав і монастир іншої місцевості. Це найголовніше перевози й підприємства, що оброблюють хліб, здобутий в інших господарствах. Отже обмеження в розмірах і видах земельних володінь (об'єктів експлоатації) виділяє цілу групу одного типу монастирів—паразитичних: вони спекулюють на найпотрібніших нуждах населення.

Переходячи від об'єктів до засобів господарської експлоатації, ми повинні розглядати ці засоби в межах питання про організацію господарства даного типу. При цьому потрібно звернути увагу на співвідношення декількох чинників: розмірів самого господарства, одиниць, що його організують, співвідношення поміж розмірами господарства й складом монастирської громади. Візьмімо для пояснення сказаного такий чинник, як розмір господарства якого-небудь одного масштабу, порівнюючи хоч би з огляду на кількість селянських дворів:

Київська Лавра	4943 двори
Глухівський П. П. монастир	247 "
Шуморовський "	5 бездвірн. хат.

Величезна різниця в економічному діапазоні. З одного боку величезний господарський спрут, що простягнув свої помазки в найдавніші куточки трьох намісництв, захопив величезні земельні простори по один і другий бік Дніпра, підбив під свій економічний вплив цілі десятки тисяч людей. Це—Лавра. З другого боку невеличкий, але ж цілком заможний монастир, що володіє кількома невеличкими вотчинами в маленькому чотирьохкутнику, що межують його річки Клевень та Ёсмань. Це—Глухівський Петро-Павлівський монастир. І нарешті маленький, загублений в лісовій пущі монастирець, що в своїй

винниці на два котли цідить вино з даваного черниціям христа ради хлібу і лісу і продає в тому ж Шуморові з дозволу від економії графа Розумовського. Кожен з цих монастирів склада економічну громаду більших чи менших розмірів. Але розміри цих общин ні в якому разі не зберігають поміж собою співвідношення, що ми спостерігали в цифрах посполитих дворів. Лаврська громада, що лічить в своїому осередку відносно більшу кількість ченців, ніж Петро-Павлівський монастир, все ж має їх не стільки, щоб вони могли обслуговувати належну їй територію, як може обслуговувати свою територію Петро-Павлівський монастир. Отже певне співвідношення поміж складом громади і розмірами належної до неї території, безперечно відбивається на організації господарства.

Тим часом коли господарський велетень експлуатує свої багаті й різноманітні господарські угіддя, порозкидувані на величезних земельних просторах, найголовніше відкупом, П.-П. монастир організує й провадить своє господарство самостійно. Тільки Богданівка, що далеко від монастиря, інколи віддається на відкуп, та й то не надовго. В усіх же інших вотчинах монастир провадить хазяйство за допомогою своїх прикажчиків: або найманих за платню, або з ченців «по послушанию». Правління Петро-Павлівського монастиря, що своїм складом близько стоїть до господарства, безпосередньо керує господарською діяльністю прикажчиків і раз-у-раз удосконалює господарський апарат, пристосовуючи його до умов поточного господарського моменту. Ясно, що функції прикажчиків у цих різних типах хазяйств, не вважаючи на збіг у назві посад, мусять бути зовсім різні. Ясно також, що організація господарства у такому маленькому монастирі, як Шуморовський, має зовсім елементарний характер.

Отже розміри території відбиваються певним чином не лише на організації даного господарства, але й на засобах господарської експлоатації (оренда й самостійне господарювання).

Відбивається господарський діапозон в сполученні з тією чи іншою основою господарства даного типу, іще на одній стороні, яка звязана, між іншим, з соціальним значенням монастиря цього типу. Так, наприклад, розглядаючи господарство типу Петро-Павлівського монастиря, який зосереджує свою увагу тільки на здобуванні та переробці сільсько-господарчих продуктів, ми бачимо, що тут він становить межі економічного впливу монастиря: цей вплив сливе зовсім не виходить за межі монастирських вотчин, дарма що вотчини ці вигідно розташовані коло торговельних осередків (Глухів, Путивель та инш.) та на людних шляхах. Петро-Павлівський монастир не належить до торгових монастирів. І добуток і збут продуктів монастирського господарства відбуваються в межах монастирських вотчин. Відділя подвійна експлоатація підданців—як виробників продуктів (робочої сили), так і споживачів тих же продуктів. Лишки коштів, не застосовувані в господарстві, так саме повертаються на один із засобів експлоатації.

Так поступово, поклавши в основу поняття господарського типу суто господарські ознаки, то б то сполучення об'єктів і засобів господарської експлоатації, ми вивчаємо складну залежність між об'єктами й засобами, між організацією господарства й розмірами території та складом монастирської громади і т. инш. і кінчаємо роботу виясненням соціального значення господарства монастиря виучуваного типу.

Під впливом цих загальних, я сказав би, провідних думок про господарські типи монастирів, я написав надруковану в XI кн. «Записок» роботу «З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII ст. Господарство П. П. монастиря біля Глухова».

Ця праця є спроба вивчення монастирського господарства в першому

розрізі. Це—спроба накреслити типовий монастир середньої смуги України, так би мовити, монастир-«середняк» в розумінні його достатків—з завершеною єдиною сільсько-господарською основою його хазяйства, що надає певне єдинство: його окремим галузям, відповідній цьому господарчому типу організації хазяйства й звязаній з нею своєрідній експлоатації залежного від власника населення.

Вважаючи на те, що цей план, змінюючись відповідно з матеріалом, що підлягав вивченню, в загальних головних рисах буде покладений в основу робіт першого розрізу, я гадаю, що не буде зайвим ознайомити коротко з цим планом.

По невеликій передмові, що в ній я висловлюю в досить стислій формі ті провідні думки, які являються змістом оцієї моєї доповіді, я в другому розділі стежу самий процес надбання власности Петро-Павлівського монастиря: почавшись коло середини XVII ст., він закінчивсь на 90-ті роки того-ж століття, і це дає нам можливість вивчати це господарство на протязі цілого сторіччя вже в зформованому вигляді. Після цього я розглядаю всі монастирські вотчини, взявши на увагу: особливості положення даної вотчини (річка, шлях, віддалення від монастиря та Глухова), склад людности, співвідношення між кількістю козаків та посполитих і умови організації прибуткових статтів та підприємств у даній вотчині. Таким чином розділи II та III присвячені загальному огляду власности Петро-Павлівського монастиря, так би мовити, фундаменту його господарства. До самого господарства я наближаюсь, поперше, з огляду організації управління, поширюючи це питання аж до організації господарства взагалі.

Разом з тим я виявляю ролю настоятеля й правління, що його складала старша братія, завідуючи й відповідаючи за роботу в різних галузях хазяйства, та їх взаємовідношення. Докладно спиняюсь на всіх посадах центрального управління та на урядових особах вотчин, виясняючи їхні функції й засоби їхнього звязку з правлінням. Розглядаючи способи заміщення посад в господарстві «по послуху» ченцями й найманими особами за плату, я докладно спиняюсь на умовах найму сторонніх службовців і засобах оплати праці ченців, що несуть економічний послух. Закінчуючи питання за організацію апарату монастирського господарства, я розглядаю склад ченців з погляду користи для господарства. Розділи IV, V і VI присвячені цим питанням і пронизані загальною ідеєю, що організація господарства цілком відповідає його господарському типу.

Дальніші шість розділів (VII—XII) присвячені розгляду об'єктів господарської експлоатації за таким порядком: хліборобство з підсобними галузями, млинарська справа, винниця, шинки, ярмаркові прибутки, перевіз через Сейм. Кожну з названих галузів, в тім масштабі, що дозволяє матеріал, я розглядаю з таких боків: її історію в межах, зазначених хронологічними рамками, для того, щоб уявити, так мовити, динаміку розвитку даної галузі й місце її в системі даного господарства; засоби її організації; розміри; техніку даної галузі господарства; прибутки та їхнє місце в загальному фінансовому балансі господарства; робочу силу; засоби господарської експлоатації. Із господарських галузів особливе місце в хазяйстві типа Петро-Павлівського монастиря належить гуральництву. Гуральництво була найприбутковіша галузь у господарстві. Разом з тим у системі монастирського господарства вона є та галузь, що надавала єдність цьому господарському типу; вона з'єднувала в одно ціле різні галузі: млини й сільське господарство харчували своїми соками винниця; брагу з винниць витрачали на годування волів та корів, вигодовування свиней; горілка обумовлювала існування цілої низки монастирських шинків.

XIII розділ роботи, присвячений фактичному й цифровому обґрунтуванню

такої думки: система експлоатації залежного населення є в цілковитій гармонії з системою організації виучуваного господарства.

В XIV розділі я подаю загальний масштаб на те, щоб означити питому вагу П.-П. монастиря й підвожу підсумки тим його рисам, які я вважаю за типові.

Ця робота, перша з серії моїх праць, присвячених вивченню монастирського господарства, написана найголовніше на підставі архівного матеріалу того-ж монастиря. Архів зберіг таку безліч дорогоцінних господарчих і побутових дрібниць, що відокремлюючи типові риси цього індивідуального господарства, шкода було обчищати їх од цих дрібниць, щоб не зруйнувати тієї живої історичної оболони, в яку загорнене виучуване явище.

Але-ж всі ці дрібниці я старався підібрати так, щоб зберігаючи особливості даного індивідуального господарства, рельєфно висунути й підкреслити його типові риси.

Ось те головне, що я хотів сказати про вивчення монастирського господарства в однім розрізі. Мова йде про цілу низку робіт, присвячених опису деяких окремих типових монастирів. З огляду на методологію, доцільність таких робіт виправдується тим, що різноманітність явища, коли вивчати його в першому розрізі, перемагається зведенням окремих конкретних фактів і явищ до явищ типових.

IV.

Перехожу до другого розрізу. В розрізі першому ми беремо за вихідну точку уявлення про монастирське господарство, як про низку господарств окремих монастирів. Ми вивчаємо ці окремі господарства, зводимо їх в типові групи, себ-то встановлюємо взаємовідношення їх поміж собою і відношення окремих хазяйствених одиниць до їх сукупности. Крім цього виду робіт, потрібний інший, з іншим вихідним пунктом, що вивчав би інші співвідношення. Потрібно від окремих складових частин перейти до суми, тоб-то до монастирського господарства в цілому і, досліджуючи, взяти його за вихідний пункт. Монастирське господарство в цілому не є щось відокремлене, відособлене. Як хазяйство окремого монастиря розглядається в виді складової частини монастирського господарства взагалі, так і монастирське хазяйство в цілому потрібно розглядати в загальній системі господарства України даної доби. Отже, беручи за вихідний пункт монастирське господарство в цілому, ми вивчаємо відношення цього цілого до загальної системи українського господарства. Відокремлених (одособлених) хазяйств нема. І монастирське господарство так саме природньо й органічно входить в систему українського господарства, як ця остання в систему світового. В чому ж покладаються методологічні особливості другого розрізу монастирського господарства? Відповідно загальній системі українського господарства із монастирського господарства виділяються окремі категорії явищ і вивчаються в усіх своїх особливостях. Разом з тим установляється цілком визначене співвідношення так поміж усіма так саме виділеними й виученими категоріями монастирського господарства взагалі, як із відповідними категоріями, які складають систему українського господарства. Систематизований матеріал монастирського господарства розглядається в співвідношенні з систематизованим матеріалом українського господарства. Отже виходить, різноманітність явища у вивченні його в другому розрізі перемагається зведенням окремих конкретних фактів до категорій, які й складають систему господарства України за виучуваний час.

Не вичерпуючи цього питання в повному обсягу, я покажу схематично на одному питанні, яка саме робота переводиться над окремими категоріями явищ. Почнемо з фундаменту, як і в роботі про Петро-Павлівський монастир,

себ-то з виділення матеріалу що-до утворення монастирської власності. Цей матеріал в процесі виділення його й систематизації підлягає потрібній обробці.

По-перше, ми вивчаємо це питання в його *характерних особливостях*. Українські монастирі є найстаріші землевласники, що вперто йшли шляхом стягання. Цьому допомагала тверда віра в благодатну силу молитви за спасіння душі. Коли козаччина стає на захист православ'я, серед козацької старшини шириться мода благодіяти монастирям. Самойлович прославив себе збудуванням Мгарського монастиря. Скоропадський збудував Гамаліївський монастир; Рославель Семен—Троєцький Костянський, Есимонтовський—Благовіщенський Суражицький і т. и. Гетьмани старалися переважити один одного в благочестивих наданнях монастирям тих чи інших володінь. Царські грамоти підтверджували гетьманські надання й закріплювали за монастирями нові. Але надання зверху—це лише один із засобів утворення монастирської власності. Купівля, захоплення, грабунки, відписання по духовній, подарунки, займанщина й колонізація—такі різноманітні засоби згромадження монастирської власності, що охоплюються словами: «боротьба за землю». Отже згромадження земельної власності відбувалося не тільки за рахунок вільного земельного фонду, але й за рахунок земельного фонду інших соціальних груп. У питанні про освоєння вільного земельного фонду потрібно вивчити питання за розміри й умови монастирської колонізації. Напр., на Стародубщині Київській Лаврі належали три волості—Бобовицька, Попогорська й Лишинська (37 сел), над Дніпром—Пакульська волость (25 сел). Разом з вивченням питання про походження цих економічних гнізд, цікаво простежити, як прикладався монастирський капітал до розробки саморідних природних багатств північної України і зв'язок його з колонізацією даної місцевості. Вирішиши тим чи іншим засобом, монастирські багатства лишалися невід'ємні (неотчуждаєми). Із всіх видів привілейованого землеволодіння монастирське землеволодіння було до секуляризації найбільш стале. Не зруйнував монастирської власності й революційний рух 1648-1654 року. Навпаки, після революції монастирі були найживодіяльніші й найбільш життєздатні серед землевласницьких груп. Лишившись у новому устрої України уламком старого порядку, найменше пострадавши й краще збережене, монастирське землеволодіння стало за основу реконструкції в нових умовах форм цього самого старого порядку. Кінець кінцем ті умови, що творили із монастирського землеволодіння найбільш сталу групу, з переміною економічних і соціальних умов, створили обставини, що привели до секуляризації монастирського майна.

У виділеному матеріалі про монастирську власність я розглянув його *характерні особливості*. Як бачимо, монастирське господарство має ці особливості й в розумінні засобів встановлення, і в розумінні його привілейованості, і в розумінні умов його ліквідації.

Переходим до дальнішої обробки виділеного матеріалу. Процес освоєння нових просторів, здобування нових угідь безперечно вносить зміни в господарське життя монастиря, так кількісне, як і якісне. Поширення власності, з огляду на його кількість, вносить зміни, по-перше, в організацію господарства, пристосовуючи її до нових умов і нових масштабів. По-друге, в зв'язку з загальними економічними умовами доби, поширюються ті чи інші старі галузі господарства й повстають нові. Капітал вкладається в найвигоднішу галузь виробництва. Хазяйство ускладняється, набирає нових форм. І самий тип хазяйства може змінитися в наслідок указаних явищ. Отже виходить, та-ж категорія виділеного матеріалу (що до утворення монастирської власності) оброблюється іншим засобом. В процесі обробки встановлюється співвідношення поміж названою категорією та іншими категоріями монастирського хазяйства.

Тепер третя обробка того ж матеріалу про утворення монастирської власності. Ця третя обробка намічає собі завдання встановити цілком визначене співвідношення у вивченні даної категорії явищ поміж системою монастирського господарства й системою господарства України даної доби. Розглядаючи засоби й шляхи утворення монастирської власності, з огляду на намічене завдання, ми бачимо, що багато з них (як, напр., купівля, надання зверху) є засоби, загальні для всіх «стяжателей» даної доби. Інші (як, напр., легати) характерні для монастирського господарства. Проте і загальні шляхи й засоби що до справи монастирського господарства, мають і свої особливості. Напр., питання про гетьманські надання. Не можна сказати, щоб в цьому питанні всі гетьмани провадили політику благосприяння. Протягом XVIII сторіччя тут були значні хитання. Пояснюється це інтересами казни з одного боку й натиском певних соціальних груп з другого. Переходячи до розгляду цього останнього питання, ми повертаємось до справи про поширення монастирської власності за рахунок земельного фонду, прибраного руками інших соціальних груп. Час згромадження земельної власності характеризується жорстокою боротьбою різних соціальних груп—селянами, козаками, козацькою старшиною, монастирями. Боротьба й за інші об'єкти господарської експлоатації—гуральні, млини, перевози. І далі, боротьба не на життя а на смерть повстає за робочі руки. Як бачимо, процеси, що ідуть в монастирському господарстві, входять в загально-українські процеси «мобілізації земель и експропріації населення».

Я схематично накреслив потрібну роботу над цілком визначеною категорією явищ монастирського господарства. Вивчаючи характерні особливості даної категорії й встановлюючи її місце так в системі монастирського господарства, як і в загальній системі господарства України, ми переводимо ту *методологічну роботу*, яка є характерна для вивчення явища в другому розрізі; коли різноманітні явища перемагається зведенням окремих конкретних явищ до категорій, які й складають систему господарства України за виучуваний час.

Я простежив одно питання. На цьому зразку ми бачимо, яка робота повинна бути проведена над матеріалом наміченої категорії. Нема потреби для нашої мети так саме докладно спинятися над вивченням кожної категорії. Кількість в даному разі ні трохи не додасть для розуміння самих методів роботи. Але не зайвим буде в цілях більш чіткого уявлення про категорії монастирського господарства, перелічити найбільш видатні відділи, що повинні бути вивчені в другому розрізі. Такими відділами, крім питання про утворення монастирської власності, являються:

1) Організація монастирського господарства. Тут ми маємо явища цілком своєрідне. Монастирі, коли підходити до них з боку економічного, становляться перед нами, як економічні громади. Це надає організації монастирського господарства риси, що виділяють його посеред інших господарств. Основи соціального ладу монастирської громади до цього часу зовсім не висвітлені. 2) Хліборобство та його підсобні галузі (городництво, садівництво, скотарство, бджільництво). Системи хліборобства. Типи трьохпільля, сільсько-госп. техніка. Інтенсифікація господарства. 3) Хліборобська промисловість—млини, винниці. 4) Експлоатація саморідних природних багатств—рудні, буди, гути, поташні, смолокурні, рибацтво й т. инш. 5) Привілейовані статті—перевози, ярмарки й т. инш. 6) Торговля. 7) Робочі руки. Боротьба за робочі руки. «Експропріація населення». Умови праці. 8) Експлоатація залежного населення. 9) Господарство монастирських селян, як частина монастирського хазяйства.

Такий в стислих схематичних рисах план роботи в розрізі другого.

V.

Я накреслив суть двох розрізів, в яких на мою думку потрібно вивчати монастирське господарство. Ці два розрізи, як два скла стереоскопу, дадуть можливість глибше й всебічно вивчати дане явище, не нагромаджуючи у вивченні дрібниць, зводячи індивідуальні конкретні явища або до явищ типових, або до категорій системи господарства України.

Лишилося розглянути питання про співвідношення обох розрізів. Розглядаючи й порівнюючи конструкцію моєї роботи про господарство Петро-Павлівського монастиря з тількищо розглянутим планом монастирського господарства в другому розрізі, ми бачимо, що ці плани майже ті самі. В плані Петро-Павлівського монастиря лише відсутній, в залежності від джерел, розділ про торгівлю й про господарство монастирських селян. Тому виникає питання, чи не повторюємося ми, вивчаючи в двох розрізах той самий матеріал і те-ж саме явище? Чи не обмежитися в такому разі яким-небудь одним розрізом: чи то описом типових монастирських господарств, чи то розглядом монастирського хазяйства в системі господарства України взагалі?

Який же з цих двох видів роботи треба скасувати? Видимо, потрібно зріктися того, який становить собою підсобний, зосереджується на часткових питаннях, не ставить собі завдань широкого синтезу явища в цілому. Другий розріз безперечно ставить собі цю останню задачу. В такому разі повстає питання: чи потрібно вивчення в розрізі першому.

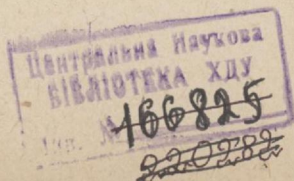
Для того, щоб правдиво відповідати на це, я подам відповідь спочатку на такі запитання:

1) Чи можна ці два види робіт, що в основу їх покладено однаковий план, розглядати так, що перший з них, описуючи окремі господарські одиниці, підготовляє й збирає матеріал для другого, зовсім не синтезуючи вивчаного явища?

2) Чи справді до підведення підсумків і узагальнення матеріалу можна приступити лише тоді, коли названими шляхами буде описано достатню кількість монастирів, себ-то лише в розрізі другому?

Щоб вияснити це, візьмемо яке-небудь одне питання з наміченого загального плану. Хай хоч би монастирські гуральні. В монастирському господарстві того часу вони відігравали досить велику роль. Але ця роль не однакова в господарствах різних типів. Гуральництво раз має значення підсобного промислу, а вдруге обертається в таких господарствах, як, напр., господарство Петро-Павлівського монастиря, в галузь, що надавала єдності всьому хазяйству. Розглядаючи роль цієї галузи в монастирях різних господарчих типів, ми по цій лінії переводим низку узагальнень. А це-ж і є синтез явища в межах типових господарств. Висновки й узагальнення переведено на підставі фактичного матеріалу, але загальні підсумки цього фактичного матеріалу не складуть суми, потрібної, як основа, для другого розрізу.

Отже, описуючи типові монастирі або переводячи роботу в справі опису категорій господарства, тоб-то працюючи по лінії першого чи другого розрізу, ми переводимо що-разу ту ж саму роботу узагальнення явищ на підставі кількості різного матеріалу. Виходить, що й той і другий вид роботи становлять собі завдання синтезу явищ. Різниця в даному разі в вихідних точках і завданнях синтезу. Цю різницю я вивчив, накреслюючи суть і шляхи роботи кожного з розрізів. Коли це так, то ці два види роботи не мають характеру передуючої й дальнішої. Вони можуть провадитися рівнобіжно, узагальнюючи й підводячи підсумки матеріалу, згідно з поставленим завданням і в рівній мірі допомагаючи одна одній. Залежність цих двох видів робіт близько характеризується порівненням їх з двома окремими образами стереоскопу, що з'єднуються в один—більш глибокий і рельєфний.

VI.

В додаток до плану вивчення монастирського господарства в цілому, який я розгорнув, я зупинюсь на характеристиці того архівного матеріалу, що його треба опрацьовувати, і поділюся своїми думками про те, як треба опрацьовувати той чи інший матеріал. При цьому треба зробити декілька важливих застережень та попередніх уваг. По-перше, я не ставлю собі завдання характеризувати кожний дрібний документ, що стосується монастирського господарства. При сучасному стані архівів зробити це неможливо, та чи й потрібно це, коли дивитися на це з методичного погляду. Доцільніше буде весь матеріал, потрібний для нашої мети, об'єднати в більш-менш однотайні групи, виходячи з тих природніх сполучень, що їх творило саме життя. Дальша систематизація залежить від задач, що ми поставили. А тому, щоб додержатись єдності в зазначеному плані, я розгляну й джерела вивчення монастирського господарства за порядком єдиного наміченого для двох розрізів плану. Це цілком відповідатиме завданню, що я поставив, себ-то наблизить цей план до того матеріалу, різноманітність якого гадається ним перемогти. Запевне, через те, що зміст навіть однотипних документів надзвичайно різноманітний і кожен з них можна використати з найрізноманітніших і несподіваних боків, нам при такому розгляді матеріалів доведеться повторюватися, звертаючись з того чи іншого приводу до однієї й тієї ж групи матеріалів. Але це тільки це раз підкреслить ту думку, що матеріал розглядатиметься не сам по собі, а під певним поглядом.

Почнемо з матеріалу, що стосується питання про надбання монастирської власності в широкому розумінні цього слова.

При кожному монастирі є особлива книга копій найважливіших для монастиря документів¹⁾. Тут ми бачимо: царські та королевські грамоти, гетьманські універсали, грамоти мітрополітів та архієпископів, купчі записи, легації, духівниці, замінні листи, листи закладні, виписки з книг міських права магдебурзького, декрети генерального суду, накази Малоросійської Колегії, акти про розмежування земель, листування архімандритів та ігуменів монастирських із гетьманами та козацькою старшиною, накази генеральної військової канцелярії й т. інш. Об'єднуючи цю різноманітність матеріалів, ми бачимо, що списування копій з цих документів у одну книгу мало одну мету—зберегти для пам'яті документи, на яких ґрунтувалися ті чи інші власницькі права монастирів. Кожен клаптик паперу з означенням цих прав монастирі переховували дуже пильно, користуючись ним між іншим в численних позовах та процесах за різні добра. Вже на підставі цих монастирських книг можна було б написати приблизну історію походження монастирської власності. Але, щоб ця історія була зовсім точна, треба пильно перевірити цілі категорії цих документів, як із зовнішнього так із внутрішнього боку. Розглянемо деякі категорії документів з числа тих, на яких ґрунтувалися власницькі права монастирів і в першу голову найширшу, найважливішу й найхарактернішу групу—*гетьманські універсали*.

З перших кроків революції 1648 року, коли народні маси, розглядаючи монастирські маєтки, як власницькі, відмовились від послушенства монастирям, а подекуди поставилися до них так, як і до великих землевласників взагалі, себ-то розграбували монастирські маєтки й учинили над монастирями

¹⁾ Напр. «Книга крепостей обывтели пустынно-Рыхловской» (Черниг. Краев. Ист. Архив).—«Книга крепостная Лаврских крепостей», що переховувалася в церковно-археолог. музеї київськ. дух. академії під № 217.—«Книга монарших грамот, гетманских универсалов, архіер. грамот и указов в копиях и подлинниках» (Арх. Елецк. м-ря № 2. Черниг. Краев. Ист. Архив).—Теж в копіях 1772 р. (Арх. Елецк. м-ря № 3).

низку насильств, гетьманська влада стала виразно на захист монастирських прав та монастирського землеволодіння. Від Богдана Хмельницького дійшла ціла низка універсалів на захист прав монастирів (напр., ун. 17.VI. 1648 р., 2.VII. 1648 р., 8.X. 1649 р., що їх дано було Густинському монастиреві¹⁾; 16. V. 1651 р., II. X. 1654 р., що їх дано Максаківському монастиреві²⁾). З цього часу тягнеться безмірна низка гетьманських універсалів, які: 1) стверджують старі права монастирів на різні володіння, 2) надають окремим монастирям права на різні добра: села з ґрунтами, лісами, сіножатями, полями, озерами, станами, перевозами, млинами і т. инш. і з наказом «войту со всею громадою вшелякое выполняют послушенство» 3) дозволяють монастирям селити слободи й закріплюють за ними ці ново-осілі селища; 4) беруть окремі монастирі під свою особливу протекцію; 5) «ускромляють» неслухняних монастирських селян і т. инш. Виходить, що питання про монастирську власність—це не тільки питання про землю. Це до такої-ж міри є питання про населення, що сидить на цій землі.

Отже гетьманські універсали—жива історія походження й зміцнення монастирської власності в найширшому розумінні цього слова, себ-то включаючи сюди повинності, робочі руки та власність монастирських селян. Число гетьманських універсалів, що їх видано аби підтримати монастирську власність і монастирську владу, величезне. Зміна гетьмана, неслухняність монастирських селян, погіршення матеріального стану монастиря, напр., через війну, заселення нової місцевості, а то й просто повернулося зручне містечко—все було зовнішньо-присойним приводом, щоб прохати нового універсалу, який би давав право посылатися на безперервне володіння даним майном та користуватися тими чи іншими правами. Але коли багато є оригінальних гетьманських універсалів, що їх видано монастирям, то число копій безмірне. Копіювали їх з найрізноманітніших приводів: при складанні «генеральних следствий» 1729—30 рр., при складанні Рум'янцівської ревізії, щоб подати до суду, до Малоросійської Колегії, до Генеральної Військової Канцелярії при численних судових процесах, межуваннях і т. инш. Величезне число оригінальних універсалів і копій з них уже вийшли друком³⁾; більшість же спочиває в монастирських архівах, в архіві давніх актів у Києві, в харківському, полтавському та чернігівському архіві й Рум'янцівському музеї⁴⁾. Але те, що універсали вийшли друком, зовсім ще не гарантує їхньої справності; особливо це відноситься до друку в провінціальних виданнях. До помилок, огріхів та перекручувань, що їх припускали переписувачі, часто додаються ще «друкарські помилки». Особливо багато таких помилок припадає на долю власних імен, яких іноді перекручують так, що не пізнати. Відділ виникає потреба критичної роботи над текстом універсалів. Запевне, найкраще було б користуватися оригіналами. Історію де-кількох величезних збірок оригінальних гетьманських універсалів, що їх одібрано від монастирів року 1786, розповів М. Г. Курдюмов у «Описании актов, хранящихся в архиве императорской археографической комиссии»⁵⁾.

Але звіряючи описи цих збірок із описами здачі гетьманських універсалів, яких складено під час здачі оригіналів до новгородсіверської та чернігівської

¹⁾ Лазаревский А. М.—Опис. Стар. Мал. III. с. 395.

²⁾ Василенко Н. П.—Ген. сл. Черниг. полка. с. 597.

³⁾ Напр. Василенко Н. П.,—Генер. сл. о маетн. Неж. полка 3 ч. 1901. Василенко Н. П.,—Ген. сл. о маетн. Черниг. полка. Ч. 1909.—Лазаревский А. М., Опис. Рум. описи. Вып. I.—IV.—Лазаревский А. М. Опис. Стар. Мал. т.т. I, II и III.—Чтения в Ист. общ. Нестора Лет. кн. V.—Акты Зап. России т. V.,—Черниг. Губ. Вед.—Киевск. Губ. Ведом.—Филарет. Опис. Черниг. епарх. т. I—VII.

⁴⁾ Див. Описание актов арх. Маркевича, относящихся к ист. южно-русс. м-рей.—Чтения в Моск. общ. ист. и древн. рос. 1884. кн. II.

⁵⁾ Летоп. зап. императ. археограф. ком. за 1904 г. Вып. XVII. СПб 1907.

Казенних Палат¹⁾, ми бачимо, що ці збірки становлять лише невеличку частину оригіналів, та й то тих, що належали київським монастирям. Головна ж їх сила є тепер у київських архівах—Центральному та архіві давніх актів. Не маючи оригіналів, можна користуватися й копіями, звіряючи їх поміж собою та перевіряючи всі назви, які трапляються, іншими автентичними документами (купчими, духовницями й т. інш.), що збереглися головне в манастирських архівах.

В питанні про надбання монастирської власності мають велику вагу не самі гетьманські універсали, а й царські грамоти й королевські привілеї, що їх видано монастирям²⁾. Правда, не одним тільки монастирям. Не слід забувати, що при тій запеклій боротьбі за різні добра, яку ми бачимо в гетьманщині, затвердження прав за одним власником чи цілою категорією власників, дуже часто призводило до обмеження прав інших. Відціль методичний висновок: шукати відомостей за монастирські добра та про їхню експлоатацію в грамотах монастирських конкурентів, напр., магістратів. І справді, царські грамоти, що затверджують права київського магістрату, достотно рябують такими відомостями: «а санными покосы и выгоном завладели у них Кириловскаго м-ря игумены... А Фроловскаго Девича м-ря старицы де в новопостроенном Софейском дворе, которой построен блиско ратуши, питем шинкуот, а Кириловскаго м-ря игумен Инокентий» і т. інш.³⁾.

Разом із зазначеними грамотами треба відзначити знов таки з погляду питання про надбання монастирської власності *архієпископські та мітрополічі грамоти*. Так, наприклад, у грамоті архієпископа чернігівського Лазаря Барановича про обрання Михайла Лежайського на архімандрита Спаського м-ря⁴⁾ перелічуються монастирські володіння. Точний перелік та розмежування володінь зазначено в грамоті того ж Л. Барановича про розділ маєтностей поміж чернігівською архієрейською катедрою та новгородсіверською архімандрією⁵⁾. З грамоти Степана Яворського 1717 року, якою він підгорнув монастир Ветхорождественський зо всіма його добрами ніженському Благовіщенському монастиреві, ми довідуємось про ролю й значення приписних монастирів⁶⁾ і т. інш.

Одну з найперших і перевірених збірок гетьманських універсалів, царських грамот і взагалі «крепостей» на маєтки являє собою «Генеральное следствие о маєтностях», що складене 1729—1730 р. Ревізорам, що складали «следствие», «велено было от всех владельцев духовных и мирских всякаго званія, а особливо от ратушей взять с крепостей копіи, справя оные копіи с подлинными, под тем следствием подписать»⁷⁾. Вартість цього документального матеріалу «следствия» підкреслюють і збільшують ті «сказки», що їх одібрали ревізори від старожитців, коли й хто заселив село, кому воно належало з часу приєднання України до Росії. «Показания старожитов» — каже В. А. Мякотин—«сообщавших факты лишь за тот промежуток вре-

¹⁾ Арх. Чернігів. Казен. Палати (Черн. Краев. Іст. архів.).

²⁾ Про них див. у акад. О. Малиновського «Огляд архівн. матер.» С. 11, 13, 25, 28, 31. (Праці ком. для виуч. іст. зах.-руськ. та українськ. права. Вип. II).

Крім того «Арх. Справа». 1925. I. С. 41: «у російській публічній бібліотеці зберігається ціла низка рукописів укр. походження: списки грамот царів, королів та гетьманських універсалів і записи монастирів Трахтемирівського та Канівського 1706—1722 р.р. і збірник грамот цих же монастирів. В арх. «Малорос. актов» (Рум. музей) є збірники документів до історії українських монастирів». Там-же 40.

³⁾ Клименко П., Місто й територія на Україні за Гетьманщини. 1926. С. 13.

⁴⁾ Филарет, Опис. Черн. епарх. т. III, с. 132.

⁵⁾ Там же, 137 «Будискіе грунта, где ся поташ робить».

⁶⁾ Там же, с. 158—Порівняй Тр. К. Д. Ак. 1878 № 12 с. 631 «о приписных монастырях киевского Пустынно-Николаевского монастыря».

⁷⁾ Малиновський Он.—Огляд архівн. матер. (Праці ком. для виуч. іст. зах.-руськ. та українськ. права. Вип. II, с. 35).

мени, «як их память осягнет», дают чрезвычайно точные сведения, благодаря которым получается возможность восстановить характер владения именьями в Левобережной Малороссии за XVII и начало XVIII столетия с большею обстоятельностью, чем это можно было бы сделать по сохранившимся в сравнительно незначительном количестве актам этой поры»¹⁾.

Значить з цього джерела ми можемо взяти загальні відомості про монастирську колонізацію і використати цифрові дані про число посполитих дворів в окремих селах, що їх запозичено з ревізій.

Ще грандіознішу збірку документів ми маємо в *Рум'янцівській ревізії*. Документи ці є копії царських та королевських грамот, гетьманських універсалів, купчих записів, духівниць, актів розмежування й т. инш. Значення їх не буде зрозуміле, коли пригадати, до якої міри вони були підставою для Лазаревського в питанні про колонізацію Лівобережної України, як їх використали проф. Лучицький та проф. Багалій, розроблюючи питання про займанщину, «сябринне» та громадське землеволодіння, та Мякотін при вивченні економічних та громадських відносин гетьманщини. Для нашої теми цей документальний матеріал можна використати також, як і наведений раніш, головне при вивченні питання про монастирську власність в широкому розумінні слова.

Що до самого використання документального матеріалу Рум'янц. опису, то хоч копії завжди мають напис «с оригиналом верно», «с подлинной верно», треба разом з М. М. Ткаченком поставити питання про те, чи справді копії перевірялося з документами й мати на увазі його ж зауваження про можливість фабрикації земельних актів, а також про вільні й невірні неточності в таких, напр., документах, як купчі та тестаменти. Взагалі «при огляді документів потрібно обережно поставитися до відомостей з копій документів тодішньої пануючої верстви»²⁾. Запевне, всі ці зауваження, метою яких є викликати обережно-критичне ставлення до цих численних копій, що є документальний матеріал Рум'янц. ревізії, ні в якому разі не зменшують його значення для поставленої теми.

Найкоштовніший матеріал про процес надбання монастирської власности ми маємо в паперах безконечних *монастирських позвів*, що їх вели монастирі з своїми сусідами за володіння тими чи іншими добрими, головне за землю³⁾. На цих поземельних позовах допитували багатьох свідків і їхні свідчення часто дуже цікаві з різних сторін і далеко виходять за межі питання про надбання монастирської власности. Року 1786, коли здавалися монастирські мастки в казну, здано було за вимогою казенних палат і позовні справи монастирів. Таких незакінчених справ, напр., у київського Пустельно-Миколаївського монастиря було 25⁴⁾.

Про монастирські поземельні акти, що переховувалися в чернігівській Казенній Палаті, Лазаревський каже, що вони «мають в собі готовий матеріал для історії монастирського землеволодіння на Україні»⁵⁾. Акти чернігівської Казенної Палати, про які йде мова, із Чернигова були передані згодом до архіву стародавніх актів у Києві. Про важливість матеріалу, який у них є, може свідчити праця Мякотіна, що складена цілком на даних, здобутих із монастирських документів та документальної частини Рум'янцевського

¹⁾ Мякотин В. А.—Рецензия на книгу А. М. Лазаревского «Описание Стар. Мал.», т. II, с. 68.

²⁾ «Україна», 1924, кн. 3, с. 45.

³⁾ Див., напр., «Чтения в общ. Нест. Лет.», кн. 5, 71—92.

⁴⁾ Труды Киевск. Дух. Акад. 1878, кн. 12, с. 545.—Див. також «Опись Елецкого Черниг. м-ря тяжбым делам о маестностях, мельницах, грунтах, сенокосах и лесах, соч. 1786 г.» (Черниг. Краев. Іст. Архив—Арх. Елецк. Черн. м-ря, № 4).

⁵⁾ Лазаревский А. М.—Опис. Ст. Малор. т. I. с. XIII.

опису¹⁾. Але й крім справ, що їх передано до київського архіву, в архіві чернігівської Казенної Палати збереглося сила позовних справ, без знайомства з якими не можна вивчити хоч би таке питання, як про Лаврську колонізацію на півночі Чернигівщини. Справи ці мають оригінальні документи, а саме — оригінальні грамоти архімандритів Київо-печерської Лаври, листи гетьманів, схематичні плани спірних земель і т. п. і силу копій зі старих документів. Тут трапляються земельні позови монастирів: Київо-печерського, чернігівського катедрального, чернігівського Єлецького, Глухівського Петропавлівського, Чернігівського, Троїцького, Новгородсіверського, Густинського, київського Михайлівського, Каташинського, Макошинського, Рихлівського, Костянського, Гамаліївського, Київо-Братського. Аналогічні справи є і в рештках архіву Генерального Суду, що збереглися в чернігівському Краєвому архіві, та в архівних матеріалах «Малороссийской коллегии» й генеральної канцелярії в Харкові.

Українське духовництво, церкви й монастирі зверталися з проханням та скаргами до Москви. У московському «Древлехранилищі» збереглася сила таких скарг і вироків з приводу них, що цікаві головне з погляду надбання монастирської власності²⁾.

До окремої групи треба виділити *листування ігуменів та архімандритів українських монастирів з гетьманами та впливовою козацькою старшиною*. В листуванні цьому йде мова про силу речей; з нього можна добути багато матеріалу про монастирське господарство взагалі, але за головні питання його слід розглядати в розділові про надбання монастирської власності. Так, напр., розглядаючи листи до гетьмана архімандрита Новгородсіверського монастиря Ніла³⁾, ми бачимо, що вони зачіпають такі питання, як утихомирення монастирських селян, захист монастирської власності від зазіхання великих землевласників, затвердження монастирських прав на млини і т. инш. В листах до Забіли єпископа чернігівського Антонія Стаховського, ігумена Петропавлівського глухівського монастиря Мелетія Трофимовича⁴⁾ мова йде про млини, бочки пива і т. инш. Дуже змістовні листи таких видатних ієрархів, як Степан Яворський⁵⁾, Лазар Баранович⁶⁾. Разом з цим треба відзначити, як джерело про надбання монастирської власності, *духівниці ігуменів*, як, напр., *духівниця Торського та Якимовича, ігуменів Густинського монастиря, духівниця Степана Яворського⁷⁾ і Рувима, єпископа Нишського, настоятеля Сосницького монастиря⁸⁾*.

Величезний інтерес для історії монастирського землеволодіння являють *плани й мапи земельних монастирських володінь, що збереглися в монастирських архівах⁹⁾* і в архіві давніх актів у Києві, куди вони попали з чернігівської казенної палати. Тут є такі мапи, як «карта Киево-печерской Лавры приписного Омбишского монастыря в округе оного монастыря границы» 1754 року, «План с. Старых Бобович полку Стародубовскаго подданства Киево-Печерской Лавры, Лищицкой економии правления имеющихся при оном селе угодиях » 1755 р. і багато інших.

Перевіряючи джерела, що їх використали різні автори, досліджуючи пи-

¹⁾ Мякотин В.—Очерки соц. ист. Малор.—Русск. Бог. 1912—1916.

²⁾ Див. акад. О. Малиновський.—«Огляд матеріалів Московського Центрального Архіву», с. 17, 31.

³⁾ «Чтения в Общ. ист. и древн. рос. при Моск. ун.», 1884, кн. II, с. 14.

⁴⁾ Труды Черн. предв. комитета по устр. XIV арх. с'езда, с. 6—8.

⁵⁾ Филарет. «Опис. Черн. Епарх.» т. III, стор. 163.

⁶⁾ Письма Лазаря Барановича.

⁷⁾ Филарет. «Опис. Черн. Епарх.» т. II, стор. 158.

⁸⁾ Його-ж. т. IV, ст. 168.

⁹⁾ Його-ж. т. III, ст. 298. Геометр. план земель Крупицького Батуринського монастиря.

тання про надбання власности тим чи иншим монастирем, ми бачимо, що, напр., відомості про маєтки Крупицького Батуринського монастиря в книжці Л. Білоусовича ¹⁾ взято: 1) з царських грамот і гетьманських універсалів, що переховувалися в архіві чернігівської Казенної Палати; 2) з відомості, що надіслав року 1785 до новгородсіверської духовної консисторії архімандрит Батуринського монастиря Володимир про угіддя Батуринського монастиря (Дело арх. Черн. Консистер. 1785 № 5172); 3) із справи чернігівської Казенної Палати про опис маєтків Батуринського м-ря, що перейшли до казни (1786 р. № 6); 4) із слідчої справи про маєтності Батуринського Миколаївського м-ря 1744 р., що переховується в копії в монастирському архіві. Для історії власности того ж Крупицького Батуринського м-ря О. М. Лазаревський використав стверджуючий акт Юрія Осолінського 1636 року; низку гетьманських універсалів та полковничих листів; слідство, що вчинила комісія за призначенням київського мітрополіта та консисторії, щоб визначити межі спірної між Батуринським і Новомлинським монастирями землі 5. II. 1730 р. ²⁾; судовий процес поміж Крупицьким монастирем та громадянами с. Спаського (Арх. Генер. Войск. канц.).

Як бачите, все це—ті ж групи документів, що їх описали вище. Тут до речи треба звернути увагу, з погляду методики скористування документального матеріалу для певної мети, на способи комбінування відомостей, що їх добуто з різних документів, які вживає О. М. Лазаревський, та його обережне критичне ставлення до офіційних документів ³⁾.

Хазайство кожної монастирської вотчини складалося з двох частин: 1) саме монастирське хазайство й 2) хазайство монастирських селян. А то ще дуже часто в монастирських вотчинах, в силу історичних обставин, жило козацьке населення, а разом з монастирськими підприємствами (млинами, гуральнями) були козацькі підприємства або інших власників. Це незалежне від монастиря населення та його господарство багато впливало на розвиток та долю монастирського господарства: монастир боровся з козаками за землю не тільки в тому розумінні, що монастир намагався привласнити собі козачі землі, але й у тому розумінні, що козаки намагалися привласнити собі землі, що ними користувалися монастирські селяни; монастир намагався повернути вільне населення, зробивши його залежним; з козаками та иншими власниками монастир уперто боровся за споживача ⁴⁾. Відціль ясно, що вивчаючи хазайство окремої монастирської вотчини в обох його відмінах, треба брати на увагу й «третю силу», облічуючи взаємини між залежним і незалежним населенням і уважно ставлячись до фактів, що в них відбилась так чи инакше боротьба з цією «третьою силою». Для цього треба притягти цілу низку джерел і перш за все *ревізії* ⁵⁾.

Підсумувавши дані *ревізій* що-до населення певної вотчини в таблицю, де буде ясний безперервний рух населення і співвідношення різних його груп, ми одержимо готові висновки що-до місцевих успіхів монастирського господарства.—Щоб зробити висновок про взаємини між окремими монастирськими хазайствами на території всієї гетьманщини, допомагає цікаве зведення «Описание наместничеств Киевского, Черниговского и Новгородсеверского», про яке я згадував вище. Крім *ревізій* суто демографічного характеру, треба використати ширші описи, що в них разом з відомостями про населення того чи иншого селища дається ціла низка інших відомостей. До таких потрібних

¹⁾ Белоусович Л.—Николаевский Крупицкий Батуринск. м-р Черн. 1857.

²⁾ Чтенія в ист. общ. Нестора Летоп. кн. V, с. 49.

³⁾ Див., напр., Опис. Стар. Мал. т. II, с. 270.

⁴⁾ Записки У. А. Н. XI, с. 152, 153.

⁵⁾ Планомірна праця над ними можлива буде лише як вийде друком праця проф. П. В. Клименка про *ревізії*.

описів треба зарахувати, крім Шафонського¹⁾, «Описание Черниговского наместничества» Пащенко й «Описание Новгородсеверского наместничества». З праці Пащенко надруковано лише невеличку частину²⁾, а «Описание Новгородсеверского наместничества»³⁾, що кількістю й характером відомостей являє собою працю ще ціннішу, зовсім не надруковано.

«Описание Новгородсеверского наместничества» дає майже про кожне селище такі відомості⁴⁾: віддалення від полкового центру; кому належить і на яких підставах; становище села, характеристика природніх багатств (поля, річки, ґрунт); греблі, млини. Населення (приватні власники, козаки, підсусідки, посполиті)—двори, хати й бездвірні хати; лісні та сінокосні угіддя; відкіль одержують ліс, як його немає в окрузі; де й на яких умовах беруть лути; чи є достаток в землях, а як їх мало, то де й на яких умовах землю орендують; головні заняття населення; до якого економічного центру тяжіє дане село.

Відділь ми бачимо, що «описання» відповідно до нашої теми дають матеріял, щоб схарактеризувати кожну вотчину з боку зазначеного раніш потрійного співвідношення.

Запевне, цей, так би мовити, статичний матеріял треба доповнити матеріялом, що характеризує безперестанну й живу боротьбу, в наслідок якої й стає те чи інше співвідношення між силами, що борються в кожній вотчині. Джерелами, щоб характеризувати цю боротьбу, можуть бути зазначені мною раніш документи, особливо судові процеси монастирів з їхніми сусідами.

Матеріял що-до кожного селища, зазначений в «описаннях», майже збігається з описом окремих селищ в Рум'янцівській ревізії. Раніш ми розглянули тільки одну частину цієї пам'ятки—документи—і не зачепили самої ревізії. А тим часом у самій ревізії є для нас надзвичайно цікавий матеріял. Для історії монастирського хазяйства в частині, що стосується хазяйства монастирських селян, він без сумніву є основний. Порівнююче вивчення селянського хазяйства монастирів різних типів на підставі Рум'янцівської ревізії дасть можливість, по-перше, з'ясувати різницю господарського побуту селян з станом селян інших великих власників і взагалі зі станом інших соціальних груп. Отже й Рум'янцівська ревізія дає матеріял для характеристики зазначеного потрійного співвідношення в кожній окремій монастирській вотчині, при чім масштаб вивчення може бути поширений аж до меж гетьманщини. Невеличка праця В. О. Романовського, що присвячена вивченню «Хазяйства монастирських крест'ян Любецької сотні в 1767 году» на підставі Рум'янцівської ревізії⁵⁾, ставить де-кілька цікавих проблем із галузи монастирського хазяйства взагалі. Напр., проблема про порівнюючи гарне становище монастирських посполитих серед власницьких посполитих взагалі й порівнюючи негарне становище монастирських посполитих, що працюють на гутах, руднях та папірнях. Розв'язати ці проблеми й низку інших можливо лише порівнюючи статистичний матеріял Рум'янцівської ревізії, що стосується різних місцевостей та соціальних категорій гетьманщини. Для цього дані Рум'янцівського опису треба зпершу звести в таблиці. Техніка складання таблиць й способи їхньої розробки тепер уже цілком визначені⁶⁾.

Через 20 років після складання Рум'янцівського опису монастирські ма-

¹⁾ Книжку Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» тим що в ній подаються точні відомості, засновані на оригінальних документах, можна з певністю залічити до джерел.

²⁾ Записки Черн. Губ. Стат. Ком. кн. II, вип. 3—4, 5—6.

³⁾ Черниг. Держ. музей. Ркп. відд. 6.

⁴⁾ Записки іст.-ф. від. УАН. XI, ст. 107.

⁵⁾ Юбил. Сборн. ист.-этнограф. кружка при унив. св. Влад. К. 1914.

⁶⁾ Україна, 1924. Кн. 3. Ст. Ткаченко М.

етки на Україні були взяті в казну. При здачі маєтків казенним палатам було складено описи цим маєткам, а відомості, що були в них, з різною метою було зведено. Як описи, так і ці зведення в значнім числі збереглися, головне, в чернігівськiм Краєвiм та київських Центральних Архівах. Розглянемо деякі з них. У книзі «описей монастырским именіям, поступившим из монастырей в казенное ведомство уездов Черниговского, Городницкаго, Березинскаго и Нежинскаго» 1786 року списано 34 селища, що належали чернігівському кафедральному монастиреві. На кожне селище складено окремий опис за таким планом:

I. Заголовок («Описание посполитым села Козла в уезде Черниговском состоящего, учиненное 1786 года іюля—дня»).

II. Опис селища (розділ на частини, положення, віддаленість від губерніяльного міста).

III. Загальна характеристика умов, у яких хазяюють посполіті даного селища (заняття населення—хліборобство, ремесло, промисли; характеристика місцевості—орна земля, луг, ліс, річка).

IV. Подвірний перепис посполитих за такими прафами:

1. Число душ обох родів, дворів, хат: а) при ревізії записаних, що були чол. і жін.; б) убуло проти ревізії чол. і жін.; в) прибуло проти ревізії чол. і жін.; г) число дворів; д) дворових хат; е) бездворових хат; ж) садків; з) городів.

2. Різних угідь: а) пустих плеців; б) левад та пастовників; в) орної землі засівом у четвертях; г) сінокосу копиць; д) лісів будівельних; е) лісів на паливо; ж) озер риболовних; з) винниць; і) млинів водяних; к) вітряків.

3. Скоту та бджіл: а) коней; б) рогатого скоту; в) овець; г) кіз; д) свиней; е) пасіки пнів.

4. «Кто чем промышляет или какое имеет рукомесло либо чему изобучен».

5. «Каким кто окладом обложен был погодно».

6. «Какую кто отбывал повинность».

Це перший тип опису 1786 року, що стосується самого тільки хазяйства монастирських посполитих.

Рівняючи конструкцію цього опису з Рум'янцівською ревізією, ми бачимо, що вони майже однакові. Що-ж до якості, то не може бути сумніву про точність відомостей в цих описах, бо це є офіційні здаточні описи та ще й перевірені з останньою ревізією. Значить, що-до них, то можна вдруге сказати те, що сказано про Рум'янцівську ревізію: ці описи можуть бути основою при вивченні господарства монастирських посполитих. На той випадок, коли Рум'янцівського опису нема, його сміливо можна замінити цим описом, а в тому щасливому випадкові, коли про дане село зберігся й Рум'янцівський опис, ці два документи, розмежовані двадцятьма роками, дають можливість намалювати точнішу картину хазяйства монастирських посполитих. На жаль, ці описи збереглися далеко не всі, а в деяких нещасливих випадках (напр., що до П. П. Глух. монастиря) немає ні цих описів, ні Рум'янцівського.

Другий тип описів, складених року 1786, торкається не хазяйства монастирських посполитих, а саме монастирського хазяйства. В цих описах якнай докладніше списані (не у вигляді таблиць) в окремих маєтках¹⁾ належні монастиреві:

1) приїзжі двори й двірці з належними до них будівлями та інвентарем.

2) Обори з докладним переліком будівель і скоту з зазначенням, хто й на

¹⁾ Напр. «Описи Киевопечерскія Лавры уезда Золотоноскога» (Чернігів. Іст. Архів).—Описи Черниговского Елецкого монастыря (Арх. Елецкого м-ря № 4 Черн. Іст. Арх.).

яких умовах завідує цією справою. 3) Греблі на річках і млини при цих греблях з переліком інвентаря та зазначенням, скільки беруть за меливо, хто й на яких умовах доглядає за млином, скільки доходу є з млина, хто гатить греблю. 4) Винниці. 5) Плеци, ґрунти та орна земля з зазначенням пересічного врожаю кожного хліба окремо (жито, пшениця, ячмінь і т. інш.). 6) Садки й городи. 7) Шинки з зазначенням, відкіль привозять горілку й на яких умовах продають. 8) Ставки й озера риболовні. 9) Пасіки з зазначенням числа вуликів, умови завідування й цифри доходу за рік. 10) Ліси на паливо й на будівлі. 11) Луки з зазначенням кількості сіна.

Третя одміна описів чи, точніше кажучи, зведень являє собою перепис монастирських маєтків кожного повіту¹⁾, при чім відомості про кожен маєток об'єднані в таблицю, що має 1, 2 і 3 графи розділу IV першої одмини описів 1786 року з тією лише різницею, що в 1-й графі стоять підсумки, а не пойменний список осіб. Графа 4 носить назву: «с яких статей (монастирських) колико было в год монастырских доходов». У цій графі зазначено дохід або натурою, або грошима; коли підприємство експлуатують, здаючи в оренду, то зазначають умови оренди. Ці таблиці охоплюють не тільки хазяйство монастирських посполитих, але й саме монастирське хазяйство, себ-то стосуються монастирського хазяйства в цілому, уділяючи особливу увагу його дохідним статтям. Правда, зазначені тут цифри доходу, як цифри пересічні (проте іноді цифри доходу пристосовані до певної дати), треба перевіряти, і це цілком можливо на підставі відомостів та книг, що збереглися в монастирських архівах.

Отже значення списаних описів 1786 року аналогічне значенню Рум'янцівського опису. Щоб поповнити аналогію, треба зазначити, що разом з цими описами, які поступили до казенних палат, прийнято від монастирів і монастирські документи в копіях та оригіналах, і тепер, напр., справи монастирів, що попали з чернігівської Казенної Палати до київського Архіву стародавніх актів, складаються, як і Рум'янцівський опис, з описів та документів. Про цю документальну частину можна вдруге сказати тільки те, що сказано раніш про документальну частину Рум'янцівського опису.

Коли зазначені описи, що охоплюють хазяйство окремих монастирських маєтків у цілому, становлять велику цінність, то ще більшого інтересу набувають *передаточні описи*²⁾, що їх складали, коли передавав маєтки один управитель другому. Головна їхня цінність—певна точність і відповідність дійсності. Коли у відомостях, які подавав монастир до тієї чи іншої установи, напр., в сотенне правління, була іноді потреба сховати справжню цифру доходу або не виявити де-які об'єкти експлуатації, то при передачі майна з одних рук до других ці мотиви відпадали. Один здавав наявність, другий приймав, і весь опис на всіх листах скріплює подвійний підпис. Друга цінність цих описів—їхня докладність. Йде точний і докладний перелік: 1) будівель та інвентаря; 2) наявних запасів борошна в четв. та четверичках; 3) наявних запасів немолоченого хліба в копах з зазначенням, скільки четвертів та четверичків зерна дає пробна копа; 4) наявних запасів сіна; 5) скоту (великого рогатого, свиней, овець, кіз), коней старих і молодих, птиці (индиків, гусей, качок та курей); 6) пасіки; 7) промислових підприємств (млинів вітряних та водяних, заводів, гуралень); 8) запасів дійва (сиру, бриндзи, коров'ячого та овечого масла); 9) запасів прядива (конопель, льону).

¹⁾ Напр. № 5909 київ. арх. давн. актів.

²⁾ Напр. передат. опис Дубогаївського хутора Гамаліївського м.ря (Черн. історичн. архів).

Ще одну відміну передаточних описів рекомендує проф. Ф. Титов¹⁾: «В консисторском определении... новоназначенному игумену вменялось в непременную обязанность по прибытии к месту назначения ознакомиться с имуществом состоянием своего монастыря, проверить прежнюю опись его... составит в присутствии прежнего игумена, если он был на лицо, и братии, новую опись монастыря и один экземпляр этой описи представить в консисторию, а другой оставить для хранения в монастыре... Благодаря существованию в заграничных монастырях Киевской епархии XVII—XVIII с. вышеописанной практики, мы располагаем теперь богатейшим материалом для истории сих монастырей в виде подробных и обстоятельных описей, во множестве сохранившихся и в старом архиве Киевской Духовной Консистории и в архиве некоторых из бывших заграничных монастырей Киевской епархии XVII—XVIII в.».

Перейдемо тепер до розгляду основних груп документів, з яких можна вивчити саму *будову монастирського хазяйства*, взаємовідносини центрального господарського управління з органами управління в окремих волостях та вотчинах, організацію окремих галузів господарства, господарську техніку, доходність хазяйства і т. інш. Матеріал, що маємо вивчати, перебуває головне в монастирських архівах. Керує монастирем настоятель. Кожна господарська справа вступала спочатку в формі рапорту або донесення настоятеля. З відповідною резолюцією настоятеля її передавали на розгляд правління. Проте в архівах трапляються й безпосередні *розпорядження архімандритів*²⁾, їхні *проекти* завести в монастирі ті чи інші підприємства і заводи та поліпшити галузі господарства, що вже існують³⁾. Але й ці зразки настоятельської творчості майже завжди, перше ніж їх реалізовано, розглядало правління. Отже центральним органом все ж таки фактично є правління («собор», «духовний собор», «соборная братия», «старейшая братия»), що кожен господарський крок фіксує, за резолюцією настоятеля, в особливих *постановах*. Господарче життя у вотчинах правління регулює *наказами* на ім'я війтів, начальників у маєтках, старост, двірників і т. інш. Ці *постанови* й *накази* охоплюють монастирське господарство в цілому до найостанніших дрібниць, тому вони становлять собою джерело, з якого можна взяти найправдивіші відомості про всі галузі монастирського хазяйства. До нашого часу вони частіш дійшли в вигляді складової частини монастирських «дел», але подекуди збереглися й цілі *книги* таких документів⁴⁾.

Такі-ж багатобічні що-до змісту документи, які поступали на ім'я настоятеля та правління в вигляді *донесень* та *рапортів* з боку вищеперелічених урядових осіб. Разом з наказами та постановами правління вони становлять одно ціле. У цьому поточному листуванні поміж правлінням та залежними від

¹⁾ Труды Киевск. Дух. Акад. 1905. кн. 3, с. 486.—Акты по истории заграничных монастырей Киевск. епарх. XVII—XVIII в.в. в трех частях т. I ч. 2-я докум. №№ ССLXXI, ССXX та інші. Порівняй «Інструкцію епархії нашої Троецького Костянського Почеповського м-ря ігумену ієромонаху Іоанну Михайловському да Чернеговських церковей священникам соборной Преображенской Григорію Енке и Вознесенской Козме Колларовскому і Троецького Іліинського Чернеговського монастиря ієромонахам типографу Іпполиту, типографському шафару Антонію и казначею ієродіакону Васіянну». Згідно з цією інструкцією було складено передаточний опис майна Троецького Іллінського Чернігівського монастиря, який зберігся в паперах Костянського монастиря (Черниг. Істор. Архів). Дуже інтересна «Опись Успенского Елецкого Чернеговского м-ря, сочиненная 1762 года» (Черниг. Іст. архів. ркп. відділ № 43).

²⁾ Арх. Єлецкого Черн. монаст. № 5, ст. 301.—Ркп. відд. Черниг. Краев. Арх. 35. Список документів на зем. угіддя Троецького чернігівського монастиря XVII—XVIII в.

³⁾ Арх. П. П. монастиря, 811, 744.

⁴⁾ Напр. «Книга монастиря Києво-Выдубецкого соборной братіи бываемых приговоров».

нього органами є, між иншим, сила *відомостей*, які подавали то різні приказчики, то їх складали на підставі відомостей, що подавалися в правління. Відомості ці стосуються всіх галузів господарства: де й скільки якого хліба засіяно, скільки, де і якого хліба вродило й зібрано сіна, відомості про кількість перемолотого в млині зерна, про кількість одержаного з млинів «розміру», про кількість скота та птиці в тій чи іншій економії, про кількість вуликів у пасіках ¹⁾ і т. инш.

Кожна особа, що їй доручав монастир керувати певною галуззю господарства чи окремим маєтком, вела крім поточного листування й *регулярну звітність* у виданих з монастиря «шнуро-запечатаних» книгах. Книги ці писали зразу на чернетках, а потім переписували начисто й подавали певними строками в монастир на ревізію. Строки, в які треба було подавати книги в правління, цілком ясно зазначені в інструкціях правління. На цих книгах збереглися помітки настоятелів, їхніх намісників та правління про те, що відомості, зазначені в них, відповідають дійсності. Це треба брати на увагу при вивченні, також, як і такі записи: «и так сія книга нами нижеподписавшими примечена совсем воровская и не к чему годная». З книг, що в них є регулярна звітність, треба відзначити такі: *казначейські* книги або *реєстри*. Гроші, що пили в монастирську казну, записували обов'язково на прибуток в казначейські книги, а потім уже видавали в міру потреби окремим урядовим особам під розписку (економові, келареві, шафарові, старостам і т. инш.). Отже на підставі казначейських книг можна з'ясувати загальний грошовий баланс, готові гроші та розмір монастирської казни, джерела грошових надходжень та статті, що на них витрачалася монастирська казна. Збереглися й численні *екстракти*—з казначейських книг: або прибутків і видатків за рік—загальний річний баланс, або прибутків та видатків на ту чи иншу окрему статтю ²⁾.

Частковий дальший рух сум монастирської казни можна простежити в *шафарських* книгах або *реєстрах*. Кожна урядова особа, одержавши гроші від казначея, заводила їх на прибуток до окремих прибутково-видаткових шафарських книг та витрачала їх по своїй лінії, заносючи кожну витрату до цих книг як щоденні записи. Сюди ж заводили, напр., і цілі рахунки покупок, що робили на ярмарках, які манахи дуже ретельно відвідували. Записи ці були з зазначенням місця, міри та суми, що її виплачено. Це спричиняється до того, що ці книги стають цінним джерелом для вивчення хазяйства гетьманщини взагалі. Через таку важливість цих книг я дозволю собі навести зразок запису на сторінках прибутків та видатків ³⁾. На початку книги де-кілька сторінок займає перелік сум, що одержані від казначея, за такою формою:

Числа.	Прием денег от казначея Симона в 1785 году.	Рублей.
1	Генваря. Принялъ от казначея Симона денег двадцать рублей.	20
22	Того-ж. Принялъ денег от казначея Симона двадцать рублей.	20
4	Февраля. Принял денег двадцать рублей	20
5	Декабря. Принял денег двадцать рублей	20
10	Того-ж. Принялъ денег дванадцать рублей	12
	Итого в приемъ мною іеромонахомъ Іосифомъ шафаремъ от іеромонаха Симона казначея в 1745 году денегъ шестисогъ чтири рубли	604

¹⁾ Записки іст.-філ. відділ УАН. Вип. XI, ст. 131, 133, 135, 136, 137, 142, 143 та инші.—Арх. П. П. м-ря 1250.

²⁾ Записки іст.-ф. від. УАН. XI, с. 156.—Арх. П. П. м-ря № 259, 255.

³⁾ Арх. П. П. м-ря № 105.

На дальших сторінках ідуть витрати цієї суми за місяцями та днями.

Книга расходная шафарская за тысяча сѣмь сот сорок пятій год мною іеромонахомъ Іосифомъ Петровскимъ в мнѣрѣ Петропавловскомъ за архимандрита Никифора Грибовского составленна.

№	Мѣсь Генварь	Руб.	К.
1	Куплено шкуру шаповую в Івана Донченка.	—	80
7	Дано вѣсѣмьдесятъ копѣекъ	1	—
	Далъ Івану Кухару заслуженихъ денегъ рубль	—	52
19	Купилъ овса у погаришкого жителя Никиты Трофимова чтири осьмини по полсема шага итого пѣтдесятъ двѣ копѣйки	1	60
	Заплатилъ за чергу ховзовскому виннику Тихонѣ рубль шестьдесятъ копеекъ	—	—
	Всѣхъ денегъ въ 1745 году зишло на разнѣ расходи шестьсотъ чтири рубли и три копѣйки	604	3
	Вишписанными деньгами шафовалъ іеромонахъ Іосифъ и на сей книги своеручно подписался.		

Це зразок книги так званого шафара «покупного» або «расхожего». Не менше цікаві книги й шафара «питейного», що завідував усіма горільчаними справами. В ці книги на прибуток записували в міру надходження горілку, яку привозили старости з усіх монастирських винниць. Сюди ж записували й куплену горілку. В графі розходу був точний облік горілки, що її роздавали на продаж у монастирські шинки. Крім книг шафара питейного збереглися екстракти прибутків з монастирських шинків, в яких про кожен монастирський шинок подаються такі відомості за рік: скільки барил та куф видано в цей шинок, скільки кварт в барилі й куфі, скільки кварт відходить шинкареві, скільки залишається монастиреві, яку суму складає це, як перевести на гроші. Ці книги й екстракти¹⁾ знайомлять нас з організацією викурування горілки та збутом її, виявляють кількість монастирських винниць та шинків, дають відомості про ціни на горілку, про міри плинних тіл і т. инш. Коли додати до цього, що в деяких екстрактах є точний розрахунок вартости винокуріння, беручи на увагу вартість жита, дров, робітників та посуду, харчів, тари та базарної ціни на горілку, то стане цілком ясно, який цінний матеріал про монастирське винокуріння є в зазначених книгах і екстрактах. Такі прибутково-видаткові книги з додатком екстрактів та відомостей про те, скільки якого хліба в палаті й скільки якого питва є в ключні монастирській і т. инш. ми маємо й від келаря²⁾, від наглядача паромів, від завідуючих хазяйством окремих монастирських маєтків і т. инш. Кінчаючи питання про шафарські книги та екстракти з них, ми повинні відзначити це джерело монастирського господарства як першорядне. Дуже цінний матеріал, щоб з'ясувати організацію й техніку хазяйства становлять малюнки й плани скотних дворів, гут та різних господарських приладь, що частенько трапляються в монастирських архівах³⁾.

Дуже багато цінних відомостей про цікаве для нас питання можна дістати з різних договорів і в першу чергу з договорів орендних. Багатьма сторонами договір про здачу в оренду богданівського млина з усякими угоддями

¹⁾ Арх. П. П. м-ря. 192.

²⁾ Арх. П. П. м-ря 1250.

³⁾ Див. напр. «План состоящ. в Черниговском полку подданства Киево-Печерской Лавры ведомства Пакульской волости Старой Хотилевской Гуты из принадлежащими к ней угодьями 1757 г.—«План скотскому двору» 1786 г. (В Київ. Арх. давніх актів).

є типовий¹⁾. На ім'я архімандрита надійшло де-кілька пропозицій про оренду. Справу передано було на розгляд правління. Правління найдокладніше облічило вигідність і невикідність хазяйственного й орендного способу експлоатації Богданівської шафарні й висловилося на користь оренди. Крім цього, докладного розрахунку, ми маємо тут перелік статтів, що підлягають експлоатації; оцінку їх орендатором, передаточні описи рухомого й нерухомого майна. Як бачите, це—готовий нарис хазяйства з його доходним *minimum*'ом та *maximum*'ом.

В цілій низці *контрактів* ми маємо відомості про експлоатацію тих чи інших природніх багатств у межах монастирських маєтків: про розкорчовування лісу, вигонку дьогтю, про збудування печи, щоб випалювати цеглу та виробляти її²⁾, про заготівлю будівельного лісу³⁾, про заготівлю крейди та обпалювання її⁴⁾ і т. инш.

Надзвичайний інтерес мають для нас *контракти* зі службовцями.

Посади для керування монастирським хазяйством заміщали або ченці «по послушанню», або наймані світські особи. Світських службовців наймали звичайно за контрактом, якого поновляли що-року. Таких контрактів з конохами, під'економами, нічними сторожами, пасічниками, двірниками, старостами, поварами, доглядачами монастирських винокурень, збирачами хліба, писарями, питейними шафарами, ключниками, об'їздиками монастирських млинів та гумен, пастухами, наглядачами паромів, воловичами та инш., в архіві, напр., Петро-Павлівського глухівського монастиря збереглося до 150. Звичайно контракт поділяється на дві частини: в першій докладно (иноді вона має характер інструкції з моральною сентенцією частіш перелічувати, щоб пам'ятати свої обов'язки) малюються обов'язки, що зв'язані з цією посадою; в другій—умови найму: грошова платня на рік, платня натурою (одежа й харч), пільги тим службовцям, що є підданці монастиря. Відомості першої категорії дають можливість докладно уявити організацію монастирського господарства. Так у конторах з підекономом перелічено всі лани, що на них монастир вів своє рільницьке господарство, всі монастирські городи та сіножаті. В контрактах з монастирськими доглядачами монастирських винниць зазначено точну кількість казанів у монастирських винницях. Відомості другої категорії разом з аналогічними матеріалами Рум'янцівської ревізії, де збереглися відомості про наймитів у різних (власницьких, посполитських, козачих) хазяйствах, дають можливість порівняльного вивчення одного з нерозроблених питань про заробітню платню рокових службовців. Відомості, що є в контрактах, точнісінькі. Перевірити виконання контракта завжди можливо за допомогою записів про видачу грошей і харчи на самих же контрактах.

Щоб визначити умови служби манахів «по послушанню», треба притягти инший матеріал. Як правило, контрактів зі службовцями-манахами не складали, але утримання від монастиря вони одержували—і грошима й натурою. Питання це я докладно розглянув у V-ім розділі праці про Петро-Павлівський глухівський монастир. Матеріал, що я використав для цієї мети, складають реєстри доходів, які йшли в карнавку; відповідних постанов соборної братії, що ствердили архімандрити; виписки з реєстрів речей, що залишилися після смерті ієроманахів з пойменною розкладкою їх, списків щорічного поділу полотна, інструкцій про видачу продуктів з ключні і т. инш. Матеріал точнісінький в тому розумінні, що зазначення цін, числа предметів, опис їх, оригінальні розписки на гроші та речі цілком відповідають дійсності.

Відомості про службовців часто підсумовувалися на підставі контрактів у

¹⁾ Архів П. П. м-ря 1102. ²⁾ Архів П. П. м-ря 521. ³⁾ Архів П. П. м-ря 887.
⁴⁾ Архів П. П. м-ря 1309.

окремих відомостях; при чім у ці відомості заходились такі дані: назва маєтку, посада, ім'я та прізвище, умови служби. Перевіряючи ці відомості з контрактами, я прийшов до висновку, що вони цілком відповідають дійсності¹⁾.

Додатковим матеріалом до питання про службовців є *інструкції*. Кожному з службовців (економові, шафарові, городничому і т. инш.), правління монастиря давало *наказ* чи *інструкцію* звичайно в писаній формі²⁾ на те, щоб службовець точно уявляв свої обов'язки й не міг відмовлятися незнанням їх. Значення цих інструкцій, як джерел, таке-ж, як і першої частини контрактів, що складено зі службовцями. Інструкції ці для однакових фахів майже стереотипні. А тому іноді правління монастиря розсилає накази зразу всім однаковим службовцям монастирських вотчин. Особливо цікаві накази монастиря своїм «городничим»³⁾. Монастирські маєтки були іноді далеко від монастиря й займали цілі волості. Маєтки на території такої волості об'єднувалися й на чолі управління ставав «городничий». Запевне, в своїх діях такий «городничий» був до деякої міри автономний, але в інструкції звичайно зазначається загальний порядок ведення монастирського господарства, а також перелічуються ті випадки, коли отець городничий повинен брати дозвіл правління.

У всіх перелічених документах відбилосся господарське життя монастиря у всій своїй різноманітності. Якби всі ці документи збереглися, то написати історію монастирського хазяйства було б ділом надзвичайно простим. Але справа в тім, що деякі документи дійшли до нас тільки в уривках, інші хоч і цілі, але за невеликий час, або з великими перервами. Тому доводиться робити велику реставраційну працю, користуючись найрізноманітнішими засобами. Напр., розмір засівної площини, коли він невідомий, можна визначити на підставі цифр засіву озимого та ярового клину, виходячи з положення про рівність трьох клинів і беручи на увагу засівні міри того часу⁴⁾. Коли збереглися у великій кількості й за багато років відомості про врожай, можна здобути відомості перевіряти (з певною обережністю) даними про пересічну врожайність.

Щоб дати уявлення про комплектування документальних відомостей навколо однієї теми, розглянемо розділ про винницю з праці про Петро-Павлівський монастир що-до документів та їхнього використання.

Для цієї глави використані такі документи монастирського архіву. Шафарський реєстр ієром. Інокентія 1720 р., записна книга для запису сум, торгованих за горілку в монастирських шинках 1722—1723 рр., «книга расходных денег на монастирськія потреби шафарам розданных» 1723—24 рр., реєстр видатків на будівництво нової винниці 1725—1726 р., реєстр приходо-розхідний Гр. Єрченка на дворець монастирський в с. Богданівці 1732—1733 рр., реєстр витрачання монастирської горілки, що її гонили в богданівській винокурні, реєстр видатків ченців Гліба та Азарії на дворець монастирський в с. Богданівці 1735—1737 рр., справа про передачу двірця, що в с. Богданівці, з усіма угіддями в оренду 1770—76 рр., екстракт з прибуткової казначейської книги ієрод. Сидора, скільки й відкіль надійшло монастирських доходів 1757 р., книга шафарська ієродиякона Єрофея 1742 р., опис майна баницького монастирського двірця та винниці, що його складено при передачі цього майна війтом баницьким послушникові Максимові 1765 р.; копії інструкцій що до куріння горілки 1765 р.; діло про пожежу баницької винокурні 1766 р.; прохання ієроманаха Інокентія про видачу під його відпові-

¹⁾ Архів П. П. м-ря. 560.

²⁾ Архів П. П. м-ря. 816.

³⁾ Див. «Наказ управляющим Выдубецкого м-ря». Київск. Стар. 1883. VIII. 725.

⁴⁾ Записки іст.-філ. від. УАН. XI, с. 132.

дальність трьох кухов горілки в шинки монастирські на продаж в святий день Петра й Павла 1768 р.; діло про впорядкування винокуріння в баницькій, бородавській та богданівській винницях 1770 р.; контракт з мешканцем с. Ховзівки С. Федорченком про наймання його доглядачем монастирських винокурень 1772 р.; постанова правління про купівлю на стороні 500 відер горілки, щоб постачати її в монастирські шинки 1775 р.; діло старости бородавського М. Зенкевича (контракт, звітність, донесення) 1775—1780 рр.; діло про купівлю жита, щоб курити горілку в с.с. Баничі, Богданівка та хут. Бородавський 1775 р.; інструкція глухівського сотенного правління про виробництво горілки, що складена на підставі ордеру полкової ніженської канцелярії з 27. VIII. 1757 р.; відомість про службовців у монастирських маєтках 1767 р.; розписка, яку дали відпущенці Ніженського полку намісникові Варлаамові, що взяли до військового скарбу з усіх монастирських шинків та з восьми винокурених казанів за 1740 р. 50 карб.; теж за 1742-й рік; екстракт з прибуткових книг шафара Теофила про те, скільки прийнято меленого борошна й викурено з нього горілки 1758 р.; звітність та листування наглядача двірця й млина монастирського в с. Богданівці 1775 р.; екстракт прибутків з шинків монастирських з книги казначея ієродиякона Сидора 1757 р.; постанова правління про те, скільки брати показанщини й за дрова з осіб, що курять горілку на монастирських винницях на свою потребу 1770 р.; відомість про монастирський скот у приїзжих двірцях, млинах і хуторах 1767 р.; відомості питейних шафарів про надходження й витрати горілки 1777—1778 р.

Зводячи весь цей матеріал у групи відповідно відмінам документів, ми находимо тут:

1) Постанови правління що до горілкової справи. 2) Казначейські книги й екстракти з них. 3) Шафарські книги й екстракти з них. 4) Звітність і поточне листування старост з правлінням. 5) Орендні договори. 6) Контракти з наглядачами монастирських винниць. 7) Описи майна. 8) Відомості про службовців у монастирських маєтках. 9) Відомості про скот у монастирських маєтках. 10) Розписки відпущенців про платню в скарб військовий. 11) Інструкції з сотенного управління наглядачам винокуріння.

Цей матеріал дає можливість з'ясувати такі питання: 1) Історія монастирського винокуріння, крива росту винокурного діла, залежність її зломів від зломів економічної кривої України в XVIII ст. 2) Організація гуральництва та його техніка. 3) Прибутковість. 4) Утилізація відкидів (продаж, виводування свиней). 5) Розміри гуральництва (збут виробів гуральництва розглянуто в розділі про шинки).

Хиби праці, що залежать від матеріалу: 1) Крива росту гуральництва зазначена схематично тільки в хронологічних рамках 1720—1786 рр. Конкретно на цифрах розвиток гуральництва показано лише за 1757—1777 рр. 2) Неповно розроблене питання про техніку виробництва.

Усі зазначені вище типи документів, що збереглися в монастирських архівах, ми розглянули, головне, як матеріал, щоб вивчити питання про організацію монастирського господарства. Але їхнє значення, запевне, далеко ширше. Шафарські реєстри, напр., є цінний матеріал для історії цін взагалі. З них же ми довідуємось про ярмаркові центри, до яких тяжіла дана територія. З донесень війтів, старост, завідувачів монастирських маєтків та підприємств ми одержуємо відомості що до техніки господарства, що до організації панщини, про повинності посполитих, принагідно ми знайомимось з різними мірами. Контракти з найманими службовцями дають нам багатющий порівняльний матеріал про цілу соціальну групу гетьманщини — наймитів. Отже увесь цей документальний матеріал можна розглянути зовсім з іншого боку, можна комплексувати навколо іншого основного стрижня.

В першу голову його можна використувати, додавши деякі спеціальні відміни документів, для історії *хазяйства монастирських селян*. Раніш я зазначив, що основним джерелом для вивчення питання про хазяйство монастирських селян є Рум'янцівська ревізія й описи 1786 р. Але вони дають, так би мовити, кістяк, який обтягується живою тканиною лише за допомогою тільки-що розглянутих документів монастирських архівів. Особами, що найближче стикалися в службових справах з селянським населенням монастирських вотчин, були городничі, економі й підекономі. У контрактах¹⁾ з підекономиами й у наказах та інструкціях²⁾ городничим і економам регламентуються, між іншим, відносини монастиря до посполитих та їхнього господарства. Економам ставилось за обов'язок вести спеціальні книги, в основу яких повинно було покласти ревізію 1764 року, з додатком докладніших та різноманітних відомостей, «ібо как економу, так и про-эконому надобно знать число дворов, хат, подданных грунтовых, полутрунтовых и огородников и как кто из них панщину работает и работать может; также какие в каком селе мастера и рыбаки имеются»³⁾ і т. инш. Ці книги, що збереглися, як окремі записи (в роді «Книга грунтовая», «Реестр сколько какого хлеба кому дано»⁴⁾, «Реестр сколько сего 1769 года за резолюции его высокопреподобия господина нашего отца архимандрита старых и калек негодных лошадей подданным монастырским на веру роздано, кому ж именно и в какой цене»⁵⁾, «Реестр, коликое число роздано горелки на жито и овес разным обывателям и почему именно за носатку»⁶⁾) являються матеріялами першої ваги для вивчення умов селянського господарювання. Питання про відбування панщини дуже часто, а іноді в досить гострій формі, піднімали самі селяни й воно відбилося в листуванні війтів монастирських маєтків з правлінням монастиря. В цьому листуванні є багато відомостей не тільки про умови відбування панщини, іноді за дуже великий час, але й взагалі про стан селянського господарства, про різні економічні верстви селянства, про монастирську колонізацію і т. инш.⁷⁾. В найрізноманітніших документах, головне, в інструкціях та розпорядженнях сотенної канцелярії, збереглися відомості про те, як відбували монастирські селяни різні повинності, як, напр., поставляли підводи, платили рублевий оклад, лагодили містки, гатили греблі, відряжали колодників⁸⁾ і т. инш. В боргових книгах монастиря в постановах правління з приводу різних прохань монастирських посполитих, розписках та обліках відбилася складна економічна залежність селянського господарства від господарства власницького⁹⁾. Складне питання про взаємини козачого й селянського господарства, в зв'язку з питанням про монастирське землеволодіння, з'ясовується в численних справах про те, як монастирські піддані застановляють козакам свої ґрунти¹⁰⁾.

Оцінюючи в цілому весь документальний матеріял монастирських архівів, що ми вище розглянули, ми повинні сказати, що головна його цінність—відповідність дійсності. У випадках, що викликають сумнів, можливо його з усіх боків перевірити найрізноманітнішими способами, напр., сумнівні шафарські реєстри можна звірити з контрольними актами; реальність умов найму, що зазначені в контрактах, можна перевірити на розписках службовця, що на

¹⁾ Записки іст.-філ. відд. УАН, кн. XI, с. 113.

²⁾ Київська Старина. 1883. VIII. 725.

³⁾ Записки... XI, с. 113.

⁴⁾ Арх. П. П. м-ря II, ст. 626.

⁵⁾ Записки... XI, с. 167.

⁶⁾ Папери Новгородсіверськ. м-ря (Черн. Іст. Арх.).

⁷⁾ Записки... XI, с. 163.—Труды Киевск. Дух. Акад. 1878, № 12, ст. 540.

⁸⁾ Арх. П. П. м-ря 330, 1243, 250, 502, 577.

⁹⁾ Записки... XI, с. 166.

¹⁰⁾ Арх. П. П. м-ря 1029. Арх. Єлецк. Черн. м-ря № 5 (Черн. Іст. Архів).

контрактах про одержання платні та продуктів і т. инш. Трохи обережніше треба користуватися відомостями про кількість урожаю та монастирських доходів взагалі, що їх подавали, згідно з вимогами консисторій¹⁾. Тут потрібна уважна перевірка, бо напевне були причини, що примушували трохи міняти справжні цифри доходності в цих офіційних відомостях.

Зазначений документальний матеріал зберігся найголовніше в монастирських архівах. Порівнюючи різні монастирські архіви, ми приходимо до висновку, що в діловодстві монастирів, в типах документів різних монастирів, помічається деяка єдність. Пояснюється це з одного боку тим, що регулювали зверху, а з другого боку тим, що були звязки між монастирями, і на решті—плинність складу манахів: деякі ієроманахи відбували економічні послухи й деякі настоятелі були організаторами хазяйства в де-кількох монастирях. Напр. Давид Нащинський, колишній ректор київської дух. академії, очевидно, добре знайомий з хазяйством київських монастирів, виявив себе як хороший організатор хазяйства в Гамаліївському й Петропавлівському Глухівському монастирях. Накази та інструкції, що він писав, мають спільні риси з аналогічними документами Видубицького монастиря.

Залишається зачепити питання про джерела, якими та чи инша окрема галузь монастирського господарства та монастирське хазяйство в цілому звязуються з системою хазяйства гетьманщини. Тут, взагалі кажучи, треба користуватися джерелами, що є спільні для всього хазяйства гетьманщини. Перелічити й схарактеризувати їх усі, хоч би на підставі праці проф. М. Є. Слабченка,—це значить написати працю, далеко більшу, аніж робота, що я подаю. Тому я обмежуся тут тільки побіжними потрібними зауваженнями.

З якого-небудь монастирського архіву візьмімо ті документи, в яких виявились господарські звязки монастиря з зовнішнім світом в якій-небудь одній галузі господарства. Ось *інструкція* сотенної глухівської з 12/II 1760 року Якову Малченку, що її складено на підставі гетьманських ордерів 1757 та 1759 рр. про регулювання винокуріння: за інструкцією дозволяється курити горілку тільки певним групам населення гетьманщини, провадиться облік казанів та хліба, виробництво контролюється і т. и. До цього спричинилося світове явище—підвищення цін на хліб в 60-х роках XVIII століття, яке відбилось на хазяйстві гетьманщини взагалі й на приватних хазяйствах гетьманщини. Стурбований цим центральний український уряд вживає низку заходів, що зазначені, крім згаданих ордерів, в універсалі Розумовського з 6/VI 1761 р., у наказі Рум'янцева з 21/II 1765 р. та инш. В останньому документі між иншим говориться, що урядові відомо про збільшення цін на хліб з тих *відомостей про торгові ціни*, що їх надіслано в грудні місяці 1764 року. Отже, коли простежити ті матеріали, в яких виявилось це явище, то ми від *інструкцій* сотенної канцелярії через архівні фонди полкових канцелярій дійдемо до гетьманських ордерів, наказів та універсалів, себ-то до архівних фондів центральних установ гетьманщини, що регулювали її господарське життя—Генеральної Військової Канцелярії, Малоросійської Колегії, Гетьманської Канцелярії, Скарбової Канцелярії. По всій цій лінії ми найдемо матеріал, що звязує центр безчисленними нитками з окремими приватними хазяйствами. Цікаві для нас відомості містяться й у *діяріуші гетьманської канцелярії* й у *гетьманських універсалах*, у *регулярних відомостях на ціни*, в *інструкціях* виконуваним органам і в *числених відписах, підписах та відомостях*, що їх подавали окремі власники, в тому числі й монастирі, за вимогою урядових агентів²⁾.

¹⁾ Арх. П. П. м-ря 234-а.

²⁾ Записки іст.-філ. відд. УАН. XI, с. 144, 145, 151, 157.

Цими побіжними зауваженнями я й кінчаю огляд джерел для вивчення монастирського хазяйства. Разом з зазначеним вище планом вони являють собою одне ціле. А тому, кінчаючи свої міркування про те, як вивчати монастирське хазяйство, я повинен ще раз підкреслити ту думку, яку висловив спочатку. План вивчення, що я пропоную, є план попередній, робочий. До цього треба додати, що й огляд матеріялу в звязку з планом, що я пропоную, є перша спроба в цьому роді і, як така, без сумніву далека від досконалости.
